

**MUSA CARULLAH BİGİYEF VE İSLAM KONGRELERİ
(1926-1931)**

Musa Jarullah Bigiyef and the Islamic Congresses (1926-1931)

FERHAT KOCA

Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, İslam Hukuku, Çorum, Türkiye
Prof., Dr., Hitit University Divinity Faculty, Basic Islamic Sciences, Islamic Law Department, Çorum,
Turkey

ferhatkoca@hitit.edu.tr
orcid.org/0000-0002-6770-7022

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 15 Şubat2022

Kabul Tarihi/Accepted: 8 Haziran 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

Doi: <https://doi.org/10.14395/hid.1074248>

ATIF/CITE AS:

Koca, Ferhat, "Musa Carullah Bigiyef ve İslam Kongreleri (1926-1931)", Hitit İlahiyat Dergisi,
(Haziran/June 2022) 21/1, 33-80

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
Copyright © Published by Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Hitit University Divinity Faculty,

Çorum, Turkey. All rights reserved.

Musa Jarullah Bigiyef and the Islamic Congresses (1926-1931)

Abstract

Musa Jarullah Bigiyev (1875-1949) was born in Rostov city of Kazan. He studied in Bukhara, Egypt, Hijaz, and India. He is a scholar that devoted his life to Islamic sciences and various religious, political, social, and cultural issues of Muslims. He wrote works in many fields such as Qur'anic sciences, Tafsīr, Ḥadīth, Kalām, Fiqh, Usūl al-Fiqh, Sīrah, Islamic History, and Arabic language, and literature. He participated in several national and international meetings on various intellectual and political problems of the society that he lived in and the Islamic world.

The first of these congresses, which took place between May 13-19.1926 following the Turkish Grand National Assembly abolished the caliphate with the Law No. 431 dated March 3, 1340 (1924), was the Caliphate Congress convened in Cairo (*al-Mu'tamar al-İslāmī al-Āmm li al-Khilāfa*). It was proposed by the representatives of Egyptian religious education institutions -especially the administrators of al-Azhar- in response to this decision. Musa Jarullah was invited to this meeting by the Egyptian congress organization committee, but he was not able to attend the meeting, as he was not given an entry visa, again, by the Egyptian authorities. Some people claimed that Musa Jarullah was an opponent of the Bolshevik administration in Russia and giving him an entry visa to Egypt could have potentially put Egypt in a collision course with Russia. In an effort to avoid such a situation, the Egyptian authorities, it is further claimed, did not issue a visa to Musa Jarullah. In this article, we demonstrate that the claim in question does not fully reflect the truth, and that the primary reason why Musa Jarullah was not given a visa was not because Egypt was afraid of Russia; but rather, the primary reason behind this should be sought, we argue, in his opposition to the Egyptian administration under the British shadow, the possibility of the election of the Egyptian King Fuad (1868-1936) as the "New Islamic Caliph", and the general approach of the scholars of al-Azhar to the caliphate. We tried to analyze Musa Jarullah Bigiyef's views on the Islamic caliphate in general and the Ottoman caliphate in particular as well as the approaches the scholars of al-Azhar and Egyptian officials who organized this meeting adopted towards the caliphate.

The second congress discussed here is the World Muslim Congress (*al-Mu'tamar al-ālam al-Islāmī*), which was held in Mecca between June 7 - July 5, 1926. Considering the transportation possibilities of the time period, this congress, which was organized in a way that conflicted with the Caliphate Congress held in Egypt in terms of time, was a meeting held by 'Abd al-'Azīz Ibn Sa'ūd (1880-1953), who declared himself as the King of Hejaz, in an effort

to consolidate his legitimacy in the Islamic world. In this congress, some practical and domestic issues related to public order such as the reconstruction of the Hejaz region, especially Mecca and Medina, and the improvement of the pilgrimage organization were discussed. Musa Jarullah Bigiyef attended this congress, albeit somewhat late due to visa problems, he and expressed his views on some issues by taking the floor several times.

The last congress to be examined in the article is the General Islamic Congress (*al-Mu'tamar al-'ālam al-Islamī al-'Āmm*), which was held in Jerusalem between December 7-17, 1931. The Mufti of Jerusalem, al-Ḥājj Amīn al-Ḥusaynī (1897-1974) organized this congress in an effort to discuss some of the political and economic issues the Islamic world was facing such as developing the feelings of unity and brotherhood among Muslims, defending the Palestinian lands against the Jews, whose numbers were increasing day by day through emigration, establishing an Islamic university in Jerusalem and repairing the Hejaz railway. Musa Jarullah attended this congress as the representative of Chinese Turkistan and Finnish Muslims.

The present work provides with a detailed analysis of Musa Jarullah Bigiyef's participation in the aforementioned congresses, his negotiations in these congresses, and his evaluations about them, and it also makes an effort to correct some of the misconceptions regarding these issues.

Keywords: Islamic Law, Musa Jarullah Bigiyef, Qairo Caliphate Congress, Mecca World Muslim Congress, Jerusalem General Islamic Congress, Ottoman Caliphate.

Musa Carullah Bigiyef ve İslam Kongreleri (1926-1931)

Öz

Musa Carullah Bigiyef (1875-1949) Kazan'ın Rostov şehrinde doğmuş; Buhara, Mısır, Hicaz ve Hindistan'da tahsil görmüş; hayatını İslami ilimlere ve Müslümanların çeşitli dini, siyasi, sosyal ve kültürel meselelerine adanmış bir ilim adamıdır. O Kur'an ilimleri, Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Siyer ve İslam Tarihi, Arap dili ve edebiyatı gibi pek çok alanda eserler yazmış; içinde yaşadığı toplumun ve İslam dünyasının çeşitli düşünsel ve siyasal sorunları hakkında birtakım milli ve milletlerarası toplantılara katılmıştır.

Elinizdeki makalede Musa Carullah'ın 1926-1931 yılları arasında toplanan İslam kongreleriyle ilişkisi ele alınacaktır.

Bu kongrelerden birincisi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Mart 1340 (1924) tarih ve 431 sayılı kanunla hilafeti lağvetmesi üzerine, bu karara tepki olarak başta el-Ezher yöneticileri olmak üzere Mısır dinî eğitim kurumları temsilcileri tarafından önerilen ve 13-19 Mayıs 1926 tarihleri arasında Kahire'de toplanan Hilafet Kongresi'dir (el-Mu'temerü'l-İslâmiyyü'l-Âmm li'l-Hilâfeti). Musa Carullah, Mısırlı kongre tertip heyeti tarafından bu toplantıya davet edilmiş, ancak yine Mısırlı yetkililer tarafından ülkeye giriş vizesi verilmediği için söz konusu toplantıya katılamamıştır. Bazı kişiler Musa Carullah'ın Rusya'daki Bolşevik yönetime muhalif olduğunu, ona Mısır'a giriş vizesi vermenin ise Mısır'ın Rusya'yı karşısına alması demek olacağını, Mısırlı yetkililerin de bu durumdan kaçınmak için Musa Carullah'a vize vermediklerini ileri sürmüşlerdir. Biz bu makalede söz konusu iddianın gerçeği tam yansıtmadığını, Musa Carullah'a vize verilmemesinin asıl sebebini Mısır'ın Rusya'dan çekinmesinde değil; onun İngiliz gölgesindeki Mısır yönetimine, Mısır Kralı Fuâd'ın (1936-1868) "Yeni İslam Halifesi" seçilmesi ihtimaline ve el-Ezher ulemasının hilafet hakkındaki genel yaklaşımlarına karşı olmasında aramak gerektiğini ileri sürdük ve Musa Carullah'ın genel olarak İslam hilafeti, özel olarak Osmanlı hilafeti hakkındaki görüşleri ile bu toplantıyı düzenleyen Ezher uleması ve Mısırlı yetkililerin hilafete yaklaşımları hakkındaki değerlendirmelerini incelemeye çalıştık.

Burada ele alınan ikinci kongre 7 Haziran-5 Temmuz 1926 tarihlerinde Mekke'de toplanan Dünya Müslüman Kongresi'dir (Mu'temerü'l-âlemi'l-İslami). Dönemin ulaşım imkânları dikkate alındığında Mısır'da düzenlenen Hilafet Kongresi ile zaman bakımından çatışacak tarzda organize edilen bu kongre, kendisini Hicaz Kralı olarak ilan eden Abdülaziz İbnü's-Suûd'un (1880-1953) İslam dünyasındaki meşruiyetini pekiştirmek amacıyla gerçekleştirdiği bir toplantıdır. Bu kongrede başta Mekke ve Medine olmak üzere Hicaz bölgesinin imarı ve hac organizasyonunun iyileştirilmesi gibi

kamu düzeniyle ilgili pratik ve dâhili birtakım konular tartışılmıştır. Musa Carullah vize sorunları sebebiyle biraz geç kalmış olsa da bu kongreye katılmış ve çeşitli defalar söz alarak bazı konular hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir.

Makalede incelenecek son kongre ise 7-17 Aralık 1931 tarihlerinde Kudüs'te toplanan Genel İslam Kongresi'dir (el-Mu'temerü'l-İslâmiyyü'l-Âmm). Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseynî (1897-1974) tarafından Müslümanlar arasında birlik ve kardeşlik duygularını geliştirmek, dış göçlerle gündün güne sayıları artan Yahudilere karşı Filistin topraklarını savunmak, Kudüs'te bir İslam üniversitesi kurmak ve Hicaz demiryolunu tamir etmek gibi İslam dünyasını ilgilendiren bazı siyasi ve ekonomik konuları tartışmak amacıyla düzenlenen bu kongreye Musa Carullah Çin Türkistan'ı ve Finlandiya Müslümanları temsilcisi olarak katılmıştır.

Elinizdeki makalede Musa Carullah Bigiyef'in yukarıda zikredilen kongrelere katılımı, bu kongrelerdeki müzakereleri ve onlar hakkındaki değerlendirmeleri ayrıntılı bir şekilde incelenmeye ve bu konularla ilgili bazı yanlışlar düzeltilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Musa Carullah Bigiyef, Kahire Hilafet Kongresi, Mekke Dünya Müslüman Kongresi, Kudüs Genel İslam Kongresi, Osmanlı Hilafeti.

Giriş

Biz bu makalede önce Musa Carullah Bigiyef'in hayatı hakkında kısa bazı bilgiler verecek, daha sonra da onun 1926-1931 yılları arasında toplanan İslam kongreleriyle ilişkisini, katılımını, bu kongrelerdeki konuşmalarını ve konuyla ilgili çeşitli çalışmalarda geçen bazı hataları dönemin süreli yayınlarından ve diğer kaynaklarından yararlanarak ortaya koymaya çalışacağız.

1. Musa Carullah Bigiyef'in Hayatı

Musa Carullah Bigiyef 1875 yılında bugünkü Rusya Federasyonu'nun Güney Federal Bölgesi'nde bulunan Rostov'na Dolu (Azak Kalesi) yakınlarındaki Novoçerkassk şehrinde doğmuş bir Tatar Türküdür.

Tahsil hayatına Rostov'daki Real Devlet Lisesi'nde (Teknik Lisesi) başlayan Musa Carullah daha sonra Kazan'daki Gölboyu (Kül Buyı) Medresesi ve Buhara Medreselerine girmiş, İstanbul Mühendislik Mektebi'ne (Teknik Üniversite) kaydolmuş, sonra yarım bıraktığı İslâmî ilimlerle ilgili tahsilini tamamlamak amacıyla Mısır, Mekke, Medine, Hindistan, Beyrut ve Şam gibi çeşitli merkezlere ilim yolculukları yapmış; gittiği bütün medreselerin eğitim sistemlerinden tam bir hayal kırıklığına uğrayarak 1904 senesinde "tamam-ı hayretle" memleketi Rostov'a geri dönmüştür.

Musa Carullah, memleketine dönünce 1905 yılında arkadaşı Kadı Abdürreşid İbrahim (1857-1944) ile Ülfet gazetesini çıkarmış; ayrıca el-Asru'l-Cedid, Vakıf, et-Tilmiz ve el-İslâh gibi yenilikçi (ceditçi) gazetelerde yazılar yazmış ve Rusya Müslümanlarının insan hakları, siyasi faaliyetleri ve eğitim meseleleri gibi konulardaki düşüncelerini dile getirmiş; Rusya'daki Türk aydınlar tarafından yapılan beş büyük kurultayın öncüleri arasında yer almıştır. 1921 yılında Sovyetler aleyhine çalıştığı iddiasıyla Taşkent'te tutuklanan Musa Carullah, burada 11 ay hapis yattıktan sonra Petersburg'a giderek Büyük Cami'de imamlık yapmaya başlamıştır. 1923 yılı aralık ayında Bolşevik Çeka İnkılâp Mahkemesi tarafından tutuklanan Musa Carullah, Leningrad'da üç ay hapis yattıktan sonra üç yıl süreyle Moskova'ya sürgüne gönderilmiştir. Rusya'da Bolşeviklerin baskılarına dayanamayan Musa Carullah, 1930 yılında ülkesini terk etmek zorunda kalmış ve böylece onun Rusya'daki dinî ve siyasî mücadele dönemi sona ermiştir.

1930 yılı Kasım ayında Rusya'dan Türkistan'ın Kaşgar şehrine gelen Musa Carullah, buradan Afganistan ve Hindistan yoluyla Mısır'a gitmiştir. Musa Carullah, 1932 yılında Finlandiya'ya geçmiş, 1933 yılında Berlin'de bir matbaa kurarak burada bazı eserlerini neşretmiştir. 1934 yılında İran ve Irak'a giderek Şilik üzerine araştırmalarda bulunan Musa Carullah, 1935 yılında Kahire'ye, 1937 yılında ise Hindistan'a gitmiştir. 1938 yılında Tokyo'ya giden Musa Carullah, 1939 yılında İkinci Dünya Savaşının başlaması üzerine Japonya'dan ayrılarak Hindistan yoluyla Afganistan'a geçmeye çalışmış, ancak İngilizler tarafından Peşâver'de yakalanarak Japonya yanlısı olduğu iddiasıyla bir buçuk yıl hapsedilmiş, hapisten çıktıktan sonra da 1945 yılına kadar Afganistan'da göz hapsinde tutulmuştur. 1946 yılında Afganistan'dan Hindistan'a geçen Musa Carullah 1947 yılında Kahire'ye gelmiştir. Hayatının son günlerini öz vatanında geçirmek amacıyla 1947 yılında Mısır'dan İstanbul'a gelen Musa Carullah sağlık sorunlarının artması üzerine Rusya'ya gitme fikrinden vazgeçerek 1948 yılında tekrar Kahire'ye dönmüş ve 28 Ekim 1949 tarihinde Kahire'de on dokuz yıllık vatan hasretiyle vefat etmiştir.

Musa Carullah Kur'ân ilimleri, Tefsir, Hadis; Kelam, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Siyer ve İslam Tarihi, Arap dili ve edebiyatı gibi yaklaşık bütün İslam ilimlerinde ve içinde yaşamış olduğu toplumun siyasi meseleleri, organizasyonları, İslam dünyasının çeşitli düşünsel ve siyasal sorunları gibi pek çok konuda eserler vermiştir.¹

¹ Musa Carullah Bigiyef'in hayatı ve eserleri hk.bk. Musa Carullah Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, nşr. Yusuf Uralgiray (Ankara: Kazan Türkleri Kültür Ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1975), 11-26 (neşredenin önsözü); Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Carullah Bigi* (İstanbul: Sıralar Matbaası, 1958); Mehmet Görmez, *Musa Carullah Bigiyef* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9-50; "Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef" *I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu* (Ankara, 2002); Ahmet

Aynı zamanda, Musa Carullah hem içinde yaşadığı toplumun hem de İslam dünyasının siyasi ve sosyal sorunlarıyla ilgili ulusal² ve uluslararası çeşitli toplantılara katılmış ve bu platformlarda düşüncelerini dile getirmeye çalışmıştır.

2. İslam Kongreleri

Biz burada Musa Carullah'ın 1926 yılında Kahire'de düzenlenen Hilafet Kongresiyle ilişkisini ve bu kongre hakkındaki görüşlerini, ayrıca 1926 yılında Mekke'de tertip edilen Dünya Müslüman Kongresi ile 1931 yılında Kudüs'te düzenlenen Genel İslam Kongresi'ne³ katılımıyla ilgili ayrıntıları incelemeye çalışacağız.

Kanlıdere, "Reform Within Islam – The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars", *Middle Eastern and Balkan Studies Series 1* (ts.), 52-56; Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2005); Ahmet Kanlıdere, "Mûsâ Cârullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/214-215; Remzi Kurtde, *Musa Carullah Bigiyef ve İslam Hukuku İle İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 10-30; Ferit Yusupov, "Musa Carullah Bigiyef: Hayatı ve Faaliyet Sahifeleri", *Uluslararası Türk Dünyasını Aydınlatanlar Sempozyumu 2012* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013), 152-157; Süleyman Hayri Bolay, "Musa Carullah Bigiyef", *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi: Türk Dünyası Düşünür Temsilcileri*, ed. Süleyman Hayri Bolay (Ankara: Nobel Yayınları, 2015), 4739-4754; İbrahim Maraş, "Musa Carullah", *XIX. Yüzyıldan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri*, ed. Kemal Sözen (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 289-300; Ferhat Koca, "Giriş: Musa Carullah Bigiyef Hakkında Bir Nice Söz", *Kavaid-i Fikhiyye-İslam Hukukunun Genel İlkeleri*, haz. Ferhat Koca - Fatih Karataş - Ahmet Yasin Küçükçitryaki (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 19-128; Alimcan el-İdrisi, "Musa Carullah Efendi Bigey", *Türk Yurdu Mecmuası* 8/89 (1331), 186-193; Alimcan el-İdrisi, "Musa Carullah Efendi Bigi", *Türk Kültürü* 25/288 (Nisan 1987), 240-246; Hüseyin Rahmi Balaban, "Musa Carullah, Hayatı, Felsefesinden Birkaç Çizgi, Eserleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 1/1-4 (1953), 173-178; Osman Keskiöğlü, "Musa Carullah, Hayatı, Görüşleri ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/ (1964), 63-73; Hamdi Mert, "Musa Carullah Bigiyef – Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri", *Bilgi* 8/ (1999), 125-141; Azade-Ayşe Rorlich, "Bigi, Musa Yarullah", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, ed. J. L. Esposito (Oxford, 1995), 216-218.

² Musa Carullah Bigiyef'in içinde yaşadığı kendi toplumunun sorunlarıyla ilgili katıldığı toplantılar hk.bk. Musa Carullah Bigiyef, *Islahat Esasları* (Petrograd, 1917), 1-10, 169-242; İhsan Ilgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988); Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri (1917-1905)* (Ankara: Kırım Dergisi Yayınları, 1997), 43-118; Akıncan Çakırlar, "(Doc) Türklerin Kurultay Mücadelesi: 1905-1917 Müslüman Kurultayları | Akıncan - Academia.edu" (Erişim 09 Mart 2022); Serap Toprak - Ahmet Öztürk, "Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)", *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/16 (Mart 2019), 1075-1096; Abdullah Gündoğdu, "Musa Carullah Bigiyef ve Milli Kongreler", *Kazanlı Yenilikçi Alimler: Musa Carullah*, ed. Ali Arslan (İstanbul: Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı, 2014), III/333-346; Gülşah İleri, *Musa Carullah'ın Eserlerinde Rusya Müslümanlarının İlk Siyasi Faaliyetleri: 1905-1906 Yazıları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 79-203; İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/96-98.

³ Bu üç kongre hakkında kısa bilgi için bk. Mohammed Amin al-Midani, "Le mouvement du panislamisme: son origine, son développement, et la création de l'Organisation de la

2.1.Hilafet Kongresi: Kahire 13-19 Mayıs 1926

Birinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkan devletler Osmanlı imparatorluğunu teslim alırken Anadolu'da ortaya çıkan Millî Mücadele hareketi bu yenilgiyi kabul etmemiş ve vatani işgalden kurtarmak için mücadeleye girişmiştir.

İstanbul işgal altında iken Ankara'da kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi bu millî mücadeleyi yöneterek zafere kavuşturmuş ve 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti devleti kurulmuştur. Aynı şekilde, Türkiye Büyük Millet Meclisi 3 Mart 1340 (1924) tarih ve 431 sayılı Hilâfetin İlga ve Hânedân-ı Osmânî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memâliki Hâricine Çıkarılmasına Dair Kanun'la da halifeliği lağvederek "Hilâfet, hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilâfet makamı mülgadır"⁴ demiş ve bütün İslâm tarihini etkileyecek çapta büyük bir devrim yapmıştır.⁵

Hilâfetin kaldırılması İslâm dünyasının hemen hemen her bölgesinde önce büyük bir şaşkınlığa, sonra da yoğun tepki ve tartışmalara yol açmıştır.⁶ Bu tartışmaların yaşandığı ülkelerden biri de Mısır'dır. Mısır'da hem

Conférence Islamique", *Les cahiers de l'Islam* (07 Mart 2022); Mohammed Amin al-Midani, "Le mouvement du panislamisme (Iere partie) : son origine, son développement.", *Les cahiers de l'Islam* (Erişim 09 Mart 2022).

⁴ Resmî Cerîde, 29 Receb 1342 / 6 Mart 1340, 63" (Erişim 10 Mart 2022), 6.

⁵ Hilâfetin kaldırılması konusunda bk. Naşit Hakkı Uluğ, *Halifeliğin Sonu* (İstanbul, 1990); Hasan Gümüşoğlu, *Osmanlı Hilafeti ve Kaldırılması* (İstanbul, 1999); Seçil Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924-1928)* (Ankara: Olguç Matbaası, ts.); Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924-1928)*, 276-283; Nejat Göyünç, "Hilâfet ve Kaldırılması", *Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan II*, 1982, 225-232; Halil İnalçık, "Büyük Devrim: Hilâfetin Kaldırılması ve Lâikleşme", *Doğu-Batı* 1/3 (1998), 69-74; Oğuz AYTEPE, "Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 8/29 (01 Eylül 2002), 15-30; Mahmut AKKOR, "Dini Bir Müessesenin Sonu: Hilafet'in İlgası", *History Studies* 4/1 (2012), 15-28; Turgay MURAT - Nida ÖZMEN, "Hilâfetin Kaldırılmasının Türk Basınına Yansımaları", *Turkish Studies* 13/8 (Spring 2018), 137-160.

⁶ Hilafetin ilga edilmesi üzerine İslam dünyasında ortaya çıkan çeşitli tepki ve tartışmalar hk.bk. Mustafa Bıyıklı, *Batılılaşma Sürecinde Hilafet Tartışmaları Ve İslam Dünyasındaki Etkileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 262-270; Seçil Akgün, "Halifeliğin Kaldırılması Olayının Çeşitli Tepkileri" (VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1976), 2187-2195; Hasan Türker, "Basın 'Hanedan-ı Hilafet' Tartışmaları ve Hilafetin Kaldırılması", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/8 (1998), 67-92; Ali Satan, "Uluslararası İlişkiler Bağlamında Halifeliğin Kaldırılışı", *Yeni Türkiye* 8/44 (2002), 427-480; Anne-Laure Dupont, "Des Musulmans Orphelins De L'empire Ottoman Et Du Khalifat Dans Les Années 1920", *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 2/82 (2004), 43-56; Cemile Tekin, "Hilafetin Kaldırılmasının Bosna-Hersek Basınına Yansımaları (1924-1939)", *Türkojoloji Araştırmaları* 12/26 (2017), 171-184; Gülşen İstek, "Hilâfetin Kaldırılmasının Avusturya Basınında Yansımaları", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/24 (2019), 684-712; Edip Bukarlı, "Diyarbakır ve Çevresinin Hilafetin Kaldırılmasına Karşı Verdiği Tepkiler Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 5/12 (29 Ekim 2019), 1154-1181; Gamze Yaylagül, "Halifeliğin Kaldırılmasının Hindistan Müslümanlarına ve Türk Basınına Yansımaları", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (30 Haziran 2020), 103-114; Fahreddin el-Ahmedî Zavâhîrî, *es-Siyâse ve'l-ezher min müzekkirâti şeyhi'l-islâm ez-Zavâhîrî* (Mısır: Mabaatü'l-İ'timâd,

kamuoyunda hem de özellikle Ezher uleması arasında hilafet konusunda geniş tartışmalar yapılmıştır.⁷ Bu tartışmalar sonunda Ezher Üniversitesi yönetiminde 13 Mayıs 1926 tarihinde Kahire’de şu gündem maddeleriyle bir Hilafet Kongresi’nin (el-Mu’temerü’l-İslâmiyyü’l-Âmm li’l-Hilâfeti) toplanacağı ilan edilmiştir: 1. Hilâfette ve halifede bulunması gereken vasıfların tanımı. 2. Hilâfet İslâm’da zarurî midir? 3. Hilâfet sözleşmesi nasıldır? 4. Şu anda şeriatın bütün icaplarını karşılayabilecek bir Hilâfet teşkil etmek mümkün müdür? 5. Dördüncü maddenin cevabı olumsuz ise ne yapılmalıdır? 6. Kongre bir halife tayin etmenin zarurî olduğuna karar verirse bu kararı hayata geçirmek için ne gibi adımlar atılmalıdır?⁸

Söz konusu kongre 13-19 Mayıs 1926 tarihleri arasında Kahire’de el-Ezher Rektörünün başkanlığında toplanmış ve bu toplantıya Mısır, Libya, Tunus, Fas, Güney Afrika, Hollanda Doğu Hindistan Adaları, (gayri federe) Johore

1945), 208; Azmi Özcan, “Hilâfet (Osmanlı Dönemi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/552.

⁷ Mısır basınındaki hilafet tartışmaları hk.bk. Zavâhirî, *es-Siyâse ve’l-ezher*, 209; Sabry Mohamed Asmaa Baderleddin, *Mısır Basınında 1919-1924 Dönemi Türkiye’sinin İmajı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 95; Hilal Livaoglu Menküç, *Mısır Basınında Hilâfet Tartışmaları 1922-1926* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017); Hilal Livaoglu Menküç, “The Egyptian Response to the Abolition of the Caliphate: A Press Survey”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 15/30 (Güz 2019), 109-133; Elie Kedourie, “Egypt and the Caliphate 1915-1946”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 95/3-4 (1963), 208-245; Fatih Tiryaki, “Modern Mısır Düşüncesinde Hilafet Tartışmaları”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 1/ (2015), 13-25.

⁸ Arnold J. Toynbee, *1920’lerde Türkiye-Hilâfet’in İlgası*, çev. Hasan Aktaş (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998), 107-109-19 Şaban 1342’de (25 Mart 1924) Ezher Şeyhi Muhammed Ebu’l-Fadl el-Cizevî başkanlığında Şeriat Yüksek Mahkemesi Başkanı Şeyh Muhammed Mustafa el-Merâğî, Mısır Müftüsü Şeyh Abdurrahman Karâ’a, Câmiu’l-Ezher Vekili ve Dinî Enstitüler Üst Kurulu Genel Sekreteri Şeyh Hüseyin Vâlî gibi isimlerle Mâlîkî ve Hanbelî mezhebi temsilcileri bir araya gelmişler ve bir bildiri yayınlamışlardır. Onlar bu bildiriye hilâfetin geleneksel görevleri ve özellikle de dünyevi iktidar fonksiyonuna atıfta bulunarak Türkiye’nin hilafeti ilga etmesinden sonra artık İslâmî hilâfetin kimin omuzlarına tevdi edileceğinin müzakeresi için bütün Müslüman halklardan temsilcilerin katılacağı bir kongrenin toplanması gerektiğini belirtmişler ve bu toplantının Mart 1925’te (Şaban 1343) Mısır Şeyhülislamı başkanlığında Kahire’de düzenlenmesini önermişlerdir. Ancak 17 Ocak 1925’te (22 Cemaziyülahura 1343) Hilâfet Kongresi Genel İdarî Meclisi el-Ezher Rektörü başkanlığında yeniden toplanarak hazırlık çalışmalarının henüz tamamlanmadığı, Hicaz’ın savaş halinde olduğu ve Mısır’ın beklenmedik bir şekilde genel seçime gittiği gerekçeleriyle Kongre’nin tarihini bir yıl ertelemiştir. Kongre İdarî Meclisi 2 Şubat 1926’da (20 Recep 1344) yaptığı toplantıda ise kongrenin açılış tarihini 13 Mayıs 1926 (1 Zilkâde 1344) olarak belirlemiştir. Kongre davetiyesinin Osmanlıca nüshası için bk. Mısır Hilafeti İslamiye Kongre-i Umumiyesi, el-Mu’temerü’l-İslâmiyyü’l-âm li’l-Hilâfeti bi-Mısır 1924-1342. Kongresirecihk.bk. Toynbee, *1920’lerde Türkiye-Hilâfet’in İlgası*, 107; Muhammed Reşid Rıza, “el-Mu’temerü’l-İslâmiyyü’l-âm fi Beytılmakdis”, *Mecelletü’l-Menâr* 32/2 (Şevval 1350), 789; Achille Sékaly, “Les Deux Congres Generau de 1926”, *Revue du Monde Musulman* 14/ (Dönem 1926), 29-41.

Malaya Devleti, İngiliz Hindistan'ı, Yemen, Hicaz, Filistin, Irak ve Polonya temsilcileri katılmıştır.⁹

Kongreye Polonya, Doğu Hindistan Adaları ve Güney Afrika gibi uzak bölgelerden temsilciler gelirken İslâm dünyasının en önemli bazı ülkelerinden temsilcilerin katılmadığı görülmektedir. Mesela, kongreye davet edilen Hindistan Hilâfet Konferansı'nın merkez komitesi ve Hindistan Ulema Cemiyeti söz konusu kongrenin vakitsiz olduğu gerekçesiyle daveti reddetmiştir. Kendi devlet sisteminden hilafeti lağveden Türkiye doğal olarak hilafetin tartışıldığı her türlü platforma olduğu gibi, bu kongreye de olumsuz yaklaşmış ve temsilci göndermemiştir. Ayrıca İran, Afganistan, Necid ve Rusya'daki Müslüman topluluklardan da herhangi bir temsilci bu toplantıya katılmamıştır.¹⁰

Musa Carullah kongre tertip heyeti tarafından bu toplantıya delege olarak davet edilmiştir. Çünkü o saltanat ve hilafet hakkında birtakım görüş ve eleştirileri olan bir ilim adamıdır.¹¹ Ne var ki, Musa Carullah bir taraftan Mısırlı kongre tertip heyeti tarafından toplantıya davet edilirken, diğer taraftan da yine Mısır hükümeti tarafından kongreye katılmaktan engellenmiştir.

Musa Carullah'ın bu kongreye ilişkisi şu şekilde özetlenebilir:

Biraz aşağıda anlatılacağı üzere, Musa Carullah Haziran 1926'da Mekke'de düzenlenecek olan Dünya Müslümanları Kongresi'ne Moskova ve Leningrad temsilcisi olarak davet edilmiş ve Rusya Müslümanlarının diğer

⁹ Kongreye katılan ülkeler ve temsilcileri hk.bk. Sékaly, "Les Deux Congres Generau de 1926", 46-54.

¹⁰ Toynbee, *1920'lerde Türkiye-Hilâfet'in İlgası*, 11-112; Ali Satan, "Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde Halifelikle İlgili Belgeler", *Tarihimizden Portreler Osmanlı Kimliği*, ed. Zekeriyya Kurşun-Haydar Çoruh (İstanbul, 2013), 245-255.

¹¹ Musa Carullah hilafet hakkında Nizâmü'l-Hilâfeti'l-İslâmiyye fi sûreti't-temeddün (Medeniyet Asırlarında Hilâfet-i İslâmiyye Nizamı) (Bombay 1945) adında bir eser kaleme almıştır. Biz henüz bu esere ulaşamadık, ancak onun bu eserinin daha önceki kitaplarında hilafetle ilgili parça parça değindiği meselelerin bir araya getirilip birleştirilmesinden ibaret olduğu söylenebilir. Musa Carullah'ın saltanat ve hilafet hakkındaki görüşleri için şu eserlerine bk. Musa Carullah Bigiyef, *Kavâid-i Fikhiyye: Ahkâm-ı Şer'iyye Mecellesine Medhal Olmak Sıfatıyla*, nşr. Ahmed el-İshakî (Kazan: Örnek Matbaası, 1910), 166-177; Musa Carullah Bigiyef, *Uzun Günlerde Rûze* (Kazan: Ümid Matbaası, 1911), 196-197; Musa Carullah Bigiyef, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, nşr. Muhammed Alîm Efendi Maksudef (Kazan: Ümid Matbaası, 1912), 20, 53-55, 60, 85, 87, 92-93; Musa Carullah Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler* (Petersburg: Maksudof Matbaası, 1914), 31-49; Musa Carullah Bigiyef, *Mülahaza* (Petrograd: Maksudof Matbaası, 1914), 11, 48-49; Musa Carullah Bigiyef, *Şeriat Esasları*, nşr. Muhammed Alîm Efendi Maksudef (Petersburg: Maksudof Matbaası, 1917), 5-6, 12; Musa Carullah Bigiyef, *İslam Milletlerine: Dinî, Edebî, İctimâî Siyasi Meseleler-Tedbirlere Hakkında* (Berlin: Matbaay-ı Kayyânî, 1923), 7-8, 14, 18, 28-31, 61-63, 65; Musa Carullah Bigiyef, *Kur'ân-ı Kerîm Âyet-i Kerîmelerinin Mûciz İfadelerine Göre Ya Cûc* (Berlin, 1933), 23; Musa Carullah Bigiyef, *Tertîbü's-suveri'l-kerîme ve tenâsübühâ fi'n-nüzûli ve fi'l-mesâhif* (Bhopal, 1944), 103, 108, 297-298.

temsilcileriyle birlikte 1926 yılının mayıs ayı başlarında Moskova'da bir araya gelerek pasaport işlemlerini yaptırmış ve 6 Mayıs tarihinde Odesa'dan vapurla yola çıkarak İstanbul'a gelmiştir.¹² Ne var ki, diğer heyet üyelerinin aksine o Mısır vizesi alamamıştır. Bunun üzerine Musa Carullah heyetten ayrılarak vize işlemleri konusunda çeşitli görüşmelerde bulunmak üzere Ankara'ya gelmiş, burada Başvekil İsmet İnönü (1884-1973) ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (1883-1972) ile görüşmüş ve Dışişleri Bakanlığı Musa Carullah'a vize verilmesi hususunda Mısır Başkonsolosluğu nezdinde çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan 31-05-1926 tarihli bir belge özetinde bu konuda şöyle denilmektedir:

“Hicaz Kongresi'ne iştirak etmek üzere Rusya Müslümanları adına hareket edip halen İstanbul'da bulunan Musa Carullah Efendi hakkında talimatı mucibince vizeden imtina eden Mısır Konsolosluğu nezdinde teşebbüste bulunularak teshilat için söz alındığı ve konsolosluğun bu babta hükümetine müracaatta bulunduğuy.”¹³

Musa Carullah katılacağı kongreler hakkında İstanbul'da *İkdam* gazetesine bir demeç vermiş ve adı geçen gazete bu konuşmayı “Mısır ve Mekke Kongreleri Hakkında Malumat” adıyla haberleştirmiştir. Söz konusu haberde şöyledir:

“Son senelerde Moskova'da ikamet eden Musa Carullah Efendi geçenlerde Odesa tarikiyle şehrimize gelmiş, badehu Ankara'ya azimet etmişti; mûmâ ileyh Ankara'da Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyle sohbet etmiş, Büyük Millet Meclisi'nde sefaret levhasında dört-beş saat kalarak meclis müzakeratını dinlemiş, Başvekil İsmet Paşa tarafından hürmetle kabul edilmiş, Başvekilimizle musâhebâtındaki ifadelerinden istifade etmiştir.”

“Dün bir muharririmiz Musa Carullah Efendiyi ziyaret” etti denilen habere göre muhabir ona seyahattan amacını sormuş ve Musa Carullah bu soruya şu cevabı vermiştir:

“Mısır'da 'kâd edecek Hilafet Konferansı'na davetli olarak gidiyorum. Aynı zamanda Mekke Kongresi'ne dahi hem davetliyim ve hem de Rusya Müslümanlarının, Türkistan ve Çin İslamlarının vekili olarak gidecek ve kongrede bazı beyanatta bulunacağım.”

Bu kongrelerde ne gibi konuların görüşüleceği sorusuna o şöyle demiştir:

¹² Muslihuddin Hacı, “Mekke'de İçtima Eden Âlem-i İslam Mu'temerine Dair”, *Asrî Müslümanlık* 13/ (Kasım 1926), 291-293.

¹³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Fon: HR. İM; 253-96: M-31-05-1926 tarih.

“Mısır’daki kongre hilafet mesailini müzakere ve aynı zamanda mahiyetini tayin edecektir. Neler cereyan edeceği bittabi şimdiden kestirilemez.”¹⁴

İkdam gazetesinde 18 Mayıs 1926 Salı günü çıkan bu söyleşi, haberde geçtiği üzere “dün” yani 17 Mayıs 1926 Pazartesi günü yapılmıştır. Buradan da Musa Carullah’ın henüz 17 Mayıs 1926 günü yani Mısır’daki kongrenin 19-13 Mayıs tarihlerinde yapıldığı düşünüldüğünde, kongrenin beşinci gününde İstanbul’da bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, -biraz aşağıda nakledeceğimiz üzere- Musa Carullah Mekke’deki kongrede yaptığı konuşmada kendisini “yolda engelleyen ve itiraz edenin Mısır hükümeti olduğunu” açıkça ifade etmiştir.¹⁵

Öte yandan, Yukarı Mısır bölgesinde bulunan Asyut’ta Dini Müesseseler Müdürü olan, kongrede aktif bir üye olarak yer alan ve daha sonraki süreçte de el-Ezher şeyhi (rektörü) olan Muhammed b. İbrâhîm el-Ahmedî ez-Zavâhirî’nin¹⁶ (1878-1944) hatıralarını anlatan oğlu Fahreddin ez-Zavâhirî Hilafet Kongresi’yle ilgili olarak babasının evrakları arasında Musa Carullah’ın bir gönderisinin bulunduğunu belirterek şöyle demiştir:

“Türkistanlı Musa Carullah Kahire’deki kongre heyetine gönderdiği uzun bir hitapta, kendisinin toplantıya davet edildiği halde kongreye katılmak için Mısır’a girmekten menedildiğini anlatıyordu.”¹⁷

Burada ez-Zavâhirî Musa Carullah’ın Mısır’a girişinin engellenmesi konusunu “Mısır yetkililerinin herhangi bir fitnenin meydana gelmesinden veya komünistlerin bir desisesinden korktukları, bu sebeple de Musa Carullah’ı Mısır’a girmekten menettikleri”¹⁸ şeklinde yorumlamıştır. Ancak bize göre, Mısır yetkilileri Musa Carullah’ı Rusya’dan çekindikleri için değil de onun Mısır’daki İngiliz egemenliğine, Mısır Kralı Fuâd’ın¹⁹ (1868-

¹⁴ *İkdâm*, “Mısır ve Mekke Kongreleri Hakkında Malumat” (05 Mayıs 1344).*İkdâm* gazetesinin bu haberinde geçtiği üzere Musa Carullah’ın Ankara’da Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey ve Başvekil İsmet Paşa ile görüşmesi gerçekten ilgi çekici bir durumdur. Zira hilafeti ilga etmiş olan ve bu kararının doğurduğu çeşitli tepkileri göğüslemeye çalışan Türkiye Cumhuriyeti devleti doğal olarak hilafetle ilgili tartışmalara da bu tartışmaların yapıldığı platformlara da karşı idi. Buna rağmen devletin en yüksek mevkilerinde bulunan kişiler söz konusu hilafet kongresine katılmak isteyen Musa Carullah’a karşı çok sempatik davranmışlardır.

¹⁵ *Ümmü’l-Kurâ*, 19 Zilhicce 1344/29 Yunye 1926, II/78, 2. Musa Carullah’ın Kahire’deki Hilafet Kongresi’ne katılmayıp hk.bk. Martin Kramer, *Islam Assembled The Advent of the Muslim Congresses* (New York: Colombia University Press, 1986), 96.

¹⁶ Muhammed b. İbrâhîm el-Ahmedî ez-Zavâhirî’nin hayatı ve eserleri hk.bk. Tuncay Başoğlu, “Zavâhirî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/154-155.

¹⁷ Zavâhirî, *es-Siyâse ve’l-ezher*, 214.

¹⁸ Zavâhirî, *es-Siyâse ve’l-ezher*, 214.

¹⁹ Mustafa L. Bilge, “Fuâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/201-202.

1936) “Yeni İslam Halifesi” seçilme ihtimaline ve el-Ezher ulemasının hilafet konusundaki genel yaklaşımlarına karşı çıkması gibi -aşağıda nakledeceğimiz- bazı görüşleri sebebiyle kongreye katılmaktan engellemiş olmalıydılar. Çünkü şayet Rusya o sırada Musa Carullah’ın yurt dışına çıkmasına karşı olmuş olsaydı, sadece Mısır’a gitmesinden rahatsız olmaz, onun bütünüyle yurt dışına çıkışını yasaklardı ve böylece Musa Carullah ne Türkiye’ye ne de Hicaz’a gidebilirdi. Hâlbuki o Mısır’daki kongreden yaklaşık on sekiz gün kadar sonra Mekke’de düzenlenen Dünya Müslüman Kongresi’ne katılmıştır. Ayrıca, eğer yukarıdaki iddia doğru olmuş olsaydı, daha yeni kurulan bir devlet niteliğindeki Hicaz Krallığı’nın da Rusya’yı karşısına almaktan çekinmesi ve Musa Carullah’ı kongreye davet etmemesi gerekirdi.

Hilafet Kongresi ez-Zavâhirî’nin dediği gibi “nazar değmiş gibi ve devamı gelmeyecek bir şekilde yapılmış”, “toplantı ‘Umumi İslam Kongresi’ (Dünya İslam Kongresi) olmamış”²⁰ ve beklentileri karşılamaktan uzak bir şekilde sona ermiştir.²¹

²⁰ Zavâhirî, *es-Siyâse ve'l-ezher*, 215.

²¹ Bu kongrede şu sonuçlara varılmıştır: “Şeriat icaplarına uygun İslâmî hilâfetin tahakkuku mümkündür. Bu amaca yönelik yollar ve vasıtalar hazırlamak ve bunun gerçekleşmesi için gerekli tedbirleri almak dünyanın her tarafındaki Müslümanların vazifesidir. Bu bağlamda, Müslümanlar arasında bölünmeye yol açabilecek her şeyden sakınılması arzu edilmektedir. Bu gayeye mebni olarak bütün Müslüman halkların, bu halkların delegeleri tarafından tespit edilecek bir ülkede tertip olunacak ve Müslüman halkların delegelerinin bir araya geleerek Şeriatın vazettiği şartları yerine getirecek hilafetin tesisi için alınması gereken tedbirleri tartışacağı bir mecliste bihakkın temsil olunmaları gerekmektedir. Mevcut Kongre’de bütün Müslüman halklar temsil edilmiştir. Bu Kongre dünyadaki bütün Müslümanlara çağrıda bulunmak ve onları İslâm’ın ruhu ve tezahürü olan Hilâfeti ihmal etmeyip yukarıda gösterilen şartlarda Hilâfetin tesisi için hep birlikte çalışmaya ve bu şekilde temel vazifelerden birini ifa etmeye davet etmektedir.” Bk. Toynbee, *1920’lerde Türkiye-Hilâfet’in İlgası*, 116; Kahire’deki Hilafet Kongresi hakkında bk. “Mısır Hilafeti İslamiye Kongresine davetiye. Mısır büyük Heyet-i İlmiyye-i Diniyye-i İslamiyyesi’nin hilafet hakkında verdikleri karar”, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Yer Bilgisi. 585-18-1; Tarih. 13.05.1926; Devlet Arşivleri Başkanlığı (devletarsivleri.gov.tr), erişim. 14.02.2022; “Mısır’da toplanan İslam Hilafet Kongresi davetiyesi ve bu toplantıda verilen kararlar”, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Yer Bilgisi. 202-382 - 26; Belge Tarihi. 14.03.1926; Devlet Arşivleri Başkanlığı (devletarsivleri.gov.tr), erişim.14.02.2022. Toynbee, *1920’lerde Türkiye-Hilâfet’in İlgası*, 106-116; Kramer, *Islam Assembled The Advent of the Muslim Congresses*, 86-105; Muhammed Reşid Rıza, “Mu’temeru’l-hilâfe”, *Mecelletü'l-Menâr* 26/10 (aban 1344), 789; Sékaly, “Les Deux Congres Generau de 1926”, 29-124; İmran Hüseyin, “1926’da Toplanan Halifelik Kongresi Ve İslâmî Politik Düşüncede Durgunluk Dönemi”, çev. Atalar Kürşad, *İktibas* 140 (Ağustos 1990), 26-27; İmran Hüseyin, “1926’da Toplanan Halifelik Kongresi Ve İslâmî Politik Düşüncede Durgunluk Dönemi”, çev. Atalar Kürşad, *İktibas* 139 (Temmuz 1990), 26-27; İmran Hüseyin, “1926’da Toplanan Halifelik Kongresi Ve İslâmî Politik Düşüncede Durgunluk Dönemi”, çev. Atalar Kürşad, *İktibas* 138 (Haziran 1990), 32-34; Dupont, “Des Musulmans Orphelins De L’empire Ottoman Et Du Khalifat Dans Les Années 1920”, 43-56; Fahrettin Dede, *İngiliz İşgali Sonrası Mısır’da Siyasî ve Fikrî Yapılanma (1928-1882)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 61-82.

Musa Carullah kendisinin katılmadığı bu kongre hakkında önemli bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. İslam dünyasında yaşanan çeşitli olaylarla ilgili tuttuğu notlarında Kahire Kongresi'nin iyi başlamadığını, ancak güzel bir şekilde sonuçlandığını belirten Musa Carullah şöyle demiştir:

“Kahire mu'temeri şükûk-şübehât (şek ve şüpheler) içinde başladı; erâcîf işâ'a kılındı (asılsız haberler yayıldı) idi; lakin güzel surette tamam oldu. Hilafet kürsülerine halife ikamet olsun idi, olmadı; lakin gayet ehemmiyetli bir karar: Hilafetin zaruriliği kabul kılındı; ikamet çarelerine ehl-i İslam'ı davet nidasıyla hitam oldu.

Ehemmiyetli bir iş idi; büyük eseri bulunur.

Ehemmiyetli üç karar: 1) İslam'da hilafetin vacip olduğu; 2) Bugünkü zamanda halife nasbetmenin mümkün olduğu; 3) Halife nasbının bütün Müslüman toplumların tam bir temsil ile temsil edildikleri umumi bir İslam kongresinde yapılması.

Mu'temerin büyük fevâid-i edebiyesi, diniyesi elbette hâsıl oldu. Böyle mu'temere itham gözüyle bakmak, itiraz etmek bize şu gün münasip olmaz.”²²

Ancak Musa Carullah söz konusu kongrenin doğduğunu, fakat gözünü açmadan öldüğünü, buna Hind Müslümanları ile Türkiye'nin Kral Fuad'ın halife seçilmesi ve İngilizlerin aleti olması konularındaki şüphelerinin sebep olduğunu ileri sürmüştür:

“Mu'temer doğdu; nur görmeden öldü... Hind-Türkiye hemesi İngiliz aleti olur töhmetiyle irâz etti: 1) Fuad'ı halife etmek; 2) İngiliz'e alet olmak töhmetiyle, din için değil, İngiliz için olur dediler.”²³

Musa Carullah Kahire Kongresi'nin başarılı olamamasının sebeplerini söz konusu kongreye sadece sarıklıların (ulema) katılması, ehil siyasilerin kongrede yer almaması, yabancı ülkelerin düşmanlıklarına karşı Mısır'ın cevap vermemesi ve hilafetin İngilizler elinde yeni bir araç olması şeklinde sıralamış ve şöyle demiştir:

“Kahire mu'temeri necah tabalmaz (başarı getirmez, başarılı olmaz). (Bunun sebepleri): 1) Başta yalnız amâim (sarıklar) erbabı; 2) Halkın, meclisin itimadına ehil siyasiler hariç kaldı; 3) Ecnebi devletlerin adâelerine (düşmanlıklarına) Mısır mütearrız olmaz (karşı durmaz); 4) Hilafet rabka cedide (yeni bir yular) olur; İslam'ı teshir yolunda²⁴ İngiliz elinde alet olur; 5) Türkiye gibi her cihetle kuvvetli, müstakil bir devlet hilafet yüklerini

²² Musa Carullah Bigiyef, *Not Defteri*, Milli Kütüphane, 5924, vr. 59a.

²³ Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 59a.

²⁴ “İslam'ı teshir yolunda” demek, “Müslümanların gözlerini boyama uğrunda” demektir.

tahammül etmedikten (taşıyamadıktan) sonra Mısır hükümeti nasıl tahammül eder?"²⁵

Bu kongrede Mısır hükümetinin elinin de bulunduğunu söyleyen Musa Carullah kongreyi şöyle nitelemiştir:

"Amâim erbabı âlet-i zâhire idi. Hükümetin tebriki riya idi, mekr (hile) idi.

Kahire'de mün'akit oldu. Bir nice adam hazır oldu; azaların her biri yalnız özünü temsil eder; re'y yalnız öz re'yi olur, ümmet re'yi olmaz."²⁶

Musa Carullah hilafet konusunun sadece sarıklılarla (ulema) çözülemeyeceğini, özellikle de Ezher uleması için içinde ise konunun hiçbir zaman tamamlanamayacağını savunarak şöyle demiştir:

"Hilafet meseleleri yalnız amâim elinde olamaz; belki ashâb-ı amâim hilafet meselelerini hiçbir vakit hal ite almaz. Mu'temer toplanacak olur ise, elbette her yerde davet bi-lâ şüphe hükümet elinde olur; yalnız Ezher uleması olur ise, iş hiçbir vakit tamam olmaz."²⁷

Geçmiş asırlarda görülen ferdi hilafetin yani çeşitli ülkelere ve beldelere mensup halife anlayışının artık bugünkü çağın gereklerine uygun olmadığını savunan Musa Carullah bu konuda şunları söylemiştir:

"Hilafet ilga kılındı. İslam'da rabita kalmadı; milel-i İslamiyye kavim gibi müteferrik bir halde kaldı. Şu söz dürüst mü?

Hiçbir asırda hilafet-i İslamiyye İslamlara rabita olmadı; laf idi, laf olup kaldı."²⁸

"Evvelki usûrda (asırlarda) mümkün olabilmiş hilafet-i ferdiyye bundan sonra usûrun muktezâlarına (gereklerine) tamam mün'akızdır (aykırıdır); her yerde, bütün memâlik-i İslamiyyede."²⁹

"Hilafet cemiyetleri, hilafet mu'temerleri hilafet meselelerini hal hususlarında bütün tedbirleri ferd halife intihap etmek fikrine mebni ise; benim fikrim hilafeti düvel-i İslamiyye ittifakına rabt etmek esasına mebni."³⁰

Musa Carullah Kahire Kongresi ve Mısır'ın olası halifeliği konusunda nihaî kanaatlerini ise şöyle ifade eder:

²⁵ Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 62a.

²⁶ Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 62a.

²⁷ Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 64a.

²⁸ Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 64a.

²⁹ Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 64b.

³⁰ Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 65a.

“Coğrafi, tıbbi, bahrî, iktisadi, edebi mu'temerler Kahire'de akd kılınır idi. Hilafet gibi ehemmiyetli meseleleri hal arzusuyla hilafet mu'temeri de Kahire'de akd kılınır; olabilir, Mısır için de şeref olur; mu'temer için de kuvvet olur.

Toplanıp müzakere devam eder ise, neticede büyük fâide hâsıl olur. Halife intihab kılınmak tecil kılınır (ertelenir); buna müteallik meseleler anlaşılır.

Kahire mu'temeri tayin-i halife için idi; sonra hilafet meselelerini halletmek için oldu, hilafet hakikati, vacip olup olmamak gibi meseleleri halletmek.

Kelam, usul kitaplarında hal kılındı ise de şu gün zaman tagayyürü (değişmesi) cihetiyle bahis lazım.”³¹

“Mısır hükümeti hilafeti nasıl iltizam eder; kat'i muharremâtı (haramları) kanunıyla helal saydıktan sonra?

Mısır'da olacak hilafet İngiliz istilalarına alet olur mu? İkinci bir Süveyş kanalı olur mu?

Mısır'da olsa, olur; lakin hilafet Mısır'da olmaz.”³²

Öte yandan, Musa Carullah'ın hem hilafet hakkındaki hem de Mısır'ın halifeliği alma olasılığı konusundaki bu görüşleri ile Rusya Müslümanlarının dini idarelerindeki akran ve arkadaşlarının düşüncelerinin hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Mesela, Mekke Kongresi'ne Kırım temsilcisi olarak seçilen müftü ve Kırım'daki Dinî İdare'nin aylık resmî yayın organı olan *Asrî Müslümanlık*³³ dergisinin başyazarı Hacı Muslihuddin Halil bu konuda şunları söylemektedir:

“Son vakitlerde halifelerin makamı öyle bir hale geldi ki, mesâlih-i umumiyyeyi düşünecek yerde halifeler menfaat-i şahsiyyelerini düşünerek istibdat ve zulüm ile uğraştılar.

Veraset sebebinden halifelik ehliyetsiz adamların eline kalıp hiç gereksiz bir hale geldi.

Bunun felaketini ise Türk milleti çekti. Birçok felaketten sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi halifelik makamını lağvederek damarından koparıp atmaya mecbur oldu. Türkiye Büyük Millet Meclisi halifeliği lağvetmesiyle bütün dünyayı hilafet meselesi işgal etti.

³¹ Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 64b.

³² Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 65a.

³³ *Asrî Müslümanlık* dergisi hk.bk. Neşe Kanlıdere, *Bolşevik İhtilalinin İlk Yıllarında Kırım'da İslamiyet ve 'Asrî Müslümanlık' Dergisi* (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004); N. V. Yablonovskaya-L. Sh. Dzhelilova, “Asri Musulmanliq (1924-1927)”, *The First Muslim Journal of Crimea, Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta* 21/2 (2019), 565-573.

Müslüman âleminde ziyade hilafet meselesiyle emperyalistler işgal ettiler. İngiliz telgraf ajansları “Türkler halifeliği lağvettiler, kâfir oldular” diye bütün dünyaya yaygara saldılar. Diğer taraftan, Türklerin halifeliği lağvetmesinden faydalanarak Mısır’da mutaassıb Ezher mollalarını ele alıp İngilizlerin hizmetçisi olan Mısır Kralı Fuâd’ı halife saylatmak işine giriştiler.

Ezher ulemalarından bir kısmı Halife Kongresi davet etmek için bir-iki sene gazete ve hususi mektuplarla Müslüman âlemini halife saylamak etrafına toplamaya çalıştıktan sonra, yirmi altıncı senesi mayıs ayında “Umum Dünya Müslümanlarını” davet ederek Kahire şehrinde halife kongresini açtılar. Fakat Müslüman âlemi onların maksatlarını anladılar.

İngilizlerin parmağı olduğunu bildiler. Suriye ve Filistin’den bir-iki İngiliz taraftarı olan Araplardan maada Müslüman âleminde başka icabet eden bulunmadı. İngiliz taraftarı olan şu beş-on adam Kahire’de toplandılar.

Ne yapacaklarını bilmeyerek bir daha âlem-i İslam’ı davet etmek üzere dağıldılar. Onlar yine çalışmada devam ediyorlar. Fakat şimdi o eski Müslüman âlemi yoktur. Öyle İngiliz entrikası olan kongreye Müslüman âleminde hiç kimse icabet etmez.”

“Müslümanların bir takımları kurtuluşu hilafette görüyorlar. Müslümanların kurtuluşu hilafette değil, milli azatlıkta ve hurâfâttan, taassuptan kurtulup hayata İslamiyet nazarıyla bakmadadır.

Bugün bizlere hilafetten ziyade asrî ulûm ve fûnûn ve sanayie sarılmak lazımdır.

Ne vakit biz Müslümanlar asrın iktiza ettiği ulûm ve fûnûn ile silahlanırsın ve asrileşiriz; işte o vakit mahkûmiyetten kurtuluruz.

Bize kurtuluş yalnız milli azatlıktadır. O da terakkiyât-ı asriyye ve ulûm-fûnûn sayesinde.”³⁴

2.2. Dünya Müslüman Kongresi: Mekke 7 Haziran-5 Temmuz 1926

Türkiye’de 1924 yılında hilafetin ilga edilmesinden sonra Mısır’da Hilafet Kongresi’nin toplanması hazırlıkları devam ederken Hicaz Kralı Abdülaziz İbnü’s-Suûd³⁵ (1880-1953) İslam dünyasındaki meşruiyetini pekiştirmek amacıyla inisiyatif almış ve zaman bakımından söz konusu Hilafet Kongresi ile çatışacak tarzda Mekke’de bir kongre düzenlemeye karar vermiştir. İbnü’s-Suûd bu kongrede Kahire Kongresi’nde olduğu gibi hilafet üzerine teorik tartışmalar yapmak ya da halife seçmek gibi hayali konulara değil

³⁴ Muslihuddin Hacı, “Hilafet Meselesi”, *Asrî Müslümanlık* 15/ (Haziran 1927), 135-137.

³⁵ Hulusi Yavuz, “Abdülaziz b. Suûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/194-195.

de başta Mekke ve Medine olmak üzere Hicaz bölgesinin imarı ve hac organizasyonunun iyileştirilmesi gibi kamu düzeniyle ilgili pratik ve dâhili birtakım konulara odaklanmayı ve böylece hem Müslüman bir ulus devleti inşa etmeyi hem de birtakım uluslararası İslam iş birliği ve dayanışma örgütleri kurmayı planlıyordu.³⁶

Kral İbnü's-Suûd Mekke'de düzenlenecek olan Dünya Müslüman Kongresi'ne (Mu'temeru'l-âlemi'l-İslami, the Congress of the Islamic World, Congrè du Mond musulman) çeşitli İslam ülkelerinin liderlerini, azınlık temsilcilerini ve bazı âlimleri davet etmiş; bu çerçevede Türkiye Cumhuriyeti reisine³⁷ ve Rusya beldelerinden Ufa'da bulunan Diniye Nezareti Merkezine "ed-Davetü li'l-Mu'temerü'l-İslâmî" adıyla kongre davetiyesi göndermiştir.³⁸

Musa Carullah bu kongreye Rusya Müslümanları heyeti içerisinde katılmıştır. *Asrî Müslümanlık* dergisi Nisan 1926 tarihli 10. Sayısının başında "Hicaz ve Necid hâkimi Vehhâbîlerin reisi İbn Suûd Cenabları tarafından İyûn (Haziran) ayında Mekke-i Mükerreme'de çağrılan bütün Dünya Müslümanları Kongresi'ne Kırım Müslümanları adından Müftü Hacı Muslihuddin Halil Efendi vekil olarak gitti. Cenabı Hak hayırlı yollar nasip eylesin"³⁹ diye bir haber vermiştir.

Söz konusu derginin Kasım 1926 tarihli 13. Sayısında ise Hacı Muslihuddin "Mekke'de İçtima Eden Âlem-i İslam Mu'temerine Dair" adıyla bir yazı yazmış ve burada adı geçen kongreye gidiş sürecini ayrıntılı bir şekilde şöyle anlatmıştır.

"Bu sene İyûn birde ictimayı mukarrer olan Umum Müslüman Mu'temerü'ne davet eden Hicaz Kralı Necid Sultanı Abdülaziz İbn Suûd'un davetnamesi Rusya Müslümanlarına yetişmesiyle Rusya Müslümanları dahi mezkûr mu'temere iştirak etmeye karar verip mahallî hükümetten ruhsat-ı resmîye aldıktan sonra Ufa'dan Rızâeddin Fahreddin ve Keşşâf Tercümânî, Maskov ve Leningrad'dan Musa Carullah, Türkistan'dan Abdülvâhid Kâriyof, Sibiryâ'dan Mehdi Ma'kûlî, Astarhan'dan Abdurrahman Ömerî, Kazan'dan Tahir İlyas ve Kırım'dan Hacı Muslihuddin Efendiler intihab olunarak

³⁶ Hüseyin, "1926'da Toplanan Halifelik Kongresi ve İslâmî Politik Düşüncede Durgunluk Dönemi", Ağustos 1990, 27.

³⁷ Türkiye Cumhuriyeti bu davete teşekkür etmiştir. Söz konusu cevap hakkında *Ümmü'l-Kurâ* gazetesinde şu haber yer almıştır: "Türkiye Cumhuriyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan Kral Hazretlerine bir telgraf gelmiştir. Telgrafta davet sahibine daveti için teşekkür ediyor, kongrede Türkiye Cumhuriyet'ini temsil edecek üyelerin seçiminin tamamlandığını ve toplantı için belirlenen vakitte ulaşacaklarını bildiriyor." Bk. *Ümmü'l-Kurâ*, 24 Şevval 1344/7 Mayıs 1926, 2/70, 3.

³⁸ Mekke İslam Kongresi'nin davetiyesi için bk. *Ümmü'l-Kurâ*, 26 Ramazan 1344/9 April 1926, 2/67, 2.

³⁹ *Asrî Müslümanlık*, April 1926 / Şevval 1344, X, 219.

Mayıs başlarında mezkûr vekiller Maskova'ya toplanarak pasaport, vize muamelelerini bitirdikten sonra altı Mayıs tarihinde yola çıktılar."⁴⁰

Hacı Muslihuddin gemi yolculuğunun rahat geçtiğini, Türkiye'de vekillere çok büyük ihtiramalarda bulunulduğunu⁴¹, sadece Mısır'da İngilizlerin zulmüne uğradıklarını belirterek şöyle demiştir:

"Mısır iskelelerinden Port Said'e indiğimiz gibi İngiliz polisleri muhafaza altına aldılar.

Port Said'de bir gün polis idaresinde yatılarak ikinci günü üç tane İngiliz polisinin muhafazası altında Süveyş'e kadar gidildi.

Süveyş'te yine polis idaresine teslim olunduk. Orada da bir gün tahtı muhafazada yattıktan sonra ikinci günü Mısır hacılarının vapuruna oturarak vapurda serbest bıraktılar.

Süveyş'ten hareket ettikten sonra dördüncü günü Cidde'ye gelip İbn Suud'un memurları tarafından büyük tantana ile istikbal olunduk."

Cidde'den hükümetin hazırladığı otomobillerle Mekke-i Mükerreme'ye giderek 6 İyûnda (haziran) Mekke'ye vardıklarını anlatan Hacı Muslihuddin kongrenin aslında 1 Haziran'da başlanacak olmasına rağmen Rusya, Türkiye ve Afganistan delegeleri gelmediği için bir hafta ertelenmiş olduğunu ve 7 Haziran pazartesi günü sabah saat sekizde birinci Âlem-i İslam Mu'temerinin resmen açıldığını, açış konuşmasının İbn Suud'un müsteşarı Hafız Vehbi tarafından okunduğunu söyler.⁴²

Hacı Muslihuddin'in kongre yolculuğuyla ilgili verdiği bu bilgilerden şu sonuçlara ulaşmaktayız: 1) Musa Carullah bu kongreye Moskova ve Leningrad Müslümanlarının temsilcisi olarak katılmıştır. 2) Heyet 6 Mayıs 1926'da Rusya'dan (Odesa) yola çıkmıştır. 3) Heyet İstanbul'da hürmetle karşılanıp ağırlandı. 4) Yolculuk sırasında Mısır toprağında İngiliz polisler heyeti tutuklamış ve Mısır toprağından çıkana kadar kontrol altında tutmuşlardır. 5) Heyetin yolculuğu tam bir ay sürmüş ve ancak 6 Haziran 1926 tarihinde Mekke'ye varabilmişlerdir. 6) Kongrenin 1 Haziran'da başlaması planlandığı halde Rusya, Türkiye ve Afganistan temsilcilerinin vaktinde glememesi

⁴⁰ Burada Rusya Müslümanları delegasyonunun sekiz kişiden meydana geldiği görülmektedir. Ancak bazı gazetelerde Rusya Müslümanlarının Mekke Kongresi'nde temsili için on (10) üyenin seçildiği belirtilmektedir. Bk. *Filistin*, 28 Ayyar 1926, X/24-878, 2.

⁴¹ Söz konusu dini liderlerin Türkiye'de saygıyla karşılanmaları hususunda Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan 06-05-1926 tarihli bir belge özetinde şöyle denmektedir: "İbnüsuud'un Mekke'de açacağı kongreye Rusya Müslümanları adına iştirak üzere Müftü Rızaeddin Efendi'nin riyasetinde İstanbul'a gelecek olan heyete gereken kolaylığın gösterilmesi ve yardımda bulunulması." Bk. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, 185 - 63, tarih. M-06-05-1926.

⁴² Hacı, "Mekke'de İçtima Eden Âlem-i İslam Mu'temerine Dair", 291-292.

üzerine toplantı bir hafta tehir edilmiş ve bu sebeple ancak 7 Haziran 1926 tarihinde başlamıştır.

Ayrıca, yukarıda zikrettiğimiz *İkdam* gazetesinin haberinde Musa Carullah Mekke kongresi hakkında bilgi verirken şöyle demiştir:

“Aynı zamanda Mekke Kongresi’ne dahi hem davetliyim ve hem de Rusya Müslümanlarının, Türkistan ve Çin İslamlarının vekili olarak gidecek ve kongrede bazı beyanatta bulunacağım.

Mekke Kongresi’ne gelince; Haremeyn ve arâzi-i mukaddese işleri, huccâcın emn ve selamet mesaili müzakere edilecektir. Bittabi bu babdaki müzakeratın tarz-ı cereyan ve netâyici hakkında şimdiden bir fikir dermeyan edilemez.⁴³

Yukarıda belirtildiği üzere, Dünya Müslüman Kongresi 7 Haziran 1926 (26 Zilkade 1344) pazartesi günü Mekke’de Kral İbnü’s-Suûd’un açış konuşmasıyla başlamıştır.⁴⁴

Kongrenin ilk oturumunda kongrenin idare ve sekretaryası için seçimler yapılmış, bu sırada kongreye katılan delegelerin sayısı sorulduğu zaman Necid temsilcisi olan Hâfız Vehbe⁴⁵ (1889-1967) kongrede 59 delegenin hazır olduğunu; bunlardan Rusya ve Türkistan Müslümanlarının 7 kişiden

⁴³ *İkdâm*, “Mısır ve Mekke Kongreleri Hakkında Malumat”, 10452.

⁴⁴ Kral İbnü’s-Suûd’un kongre açış konuşmasının Arapça metni için bk. *Ümmü’l-Kurâ*, 30 Zilkâde 1344/11 Yünye 1926, 2/75, 1. Hacı Muslihuddin Asrî Müslümanlık dergisindeki “Mekke’de İçtima Eden Âlem-i İslam Mu’temerine Dair” adlı yazısında Kralın konuşmasının Türkçe tercümesini vermiş (bk. Hacı, “Mekke’de İçtima Eden Âlem-i İslam Mu’temerine Dair”, 292-293); daha sonra da “Mekke Mu’temerine Dair” yazısında kongrede alınan kararları ve Kralın kapanış konuşmasının tercümesini vererek kongreyi ve kralın konuşmalarını olumlu karşılayan bir değerlendirme yapmıştır. Bk. Hacı, “Mekke’de İçtima Eden Âlem-i İslam Mu’temerine Dair”, 313-316.

⁴⁵ Hâfız Vehbe 1889 yılında Mısır Bulak’da doğmuş; ilköğretimi sırasında on bir yaşında hafız olmuştur. Vehbe yükseköğretime önce el-Ezher’de başlamış, daha sonra buradan Medresetü’l-Kazâi’ş-Şer’î’ye geçmiştir. Başta Muhammed Abdub ve Muhammed el-Bahît olmak üzere pek çok hocadan ders alan Vehbe Kuveyt’te el-Medresetü’l-Mübârekiyye’de Arap dili öğretmenliği yapmıştır. Vehbe Kral Abdülaziz b. Suûd’un davetiyle 1923 yılında Riyad’a gelerek onun siyasi müsteşarı olmuş; İkinci Dünya Savaşı yıllarında Suudi Arabistan’ın İngiltere Büyükelçisi olarak görev yapmış ve bu görevde otuz yıl kalmıştır. Hâfız Vehbe 1967 yılında Roma’da vefat etmiştir. Onun Cezîretü’l-Arab fi’l-karnî’l-ısrîn (1935, Lecnetü’t-Te’lif ve’t-tercüme ve’n-Neşr) ve Hamsûne âmnen fi Cezîretü’l-Arab (Kahire 1421/2001, Dâru’l-âfâkî’l-Arabîyye) adında modern Arap tarihiyle ilgili iki eseri bulunmaktadır. Hâfız Vehbe’nin hayatı ve eserleri hk.bk. Faruk Osman İbâza, *Hafız Vehbe* (Matbaay-ı Cerîdeti’s-Sefir, ts.), 5-98; Semîre Ahmed Ömer Sünbül, “Devru Hâfız Vehbe fi resmi siyaseti’l-memleketi’l-hâricîyyeti bi’l-memleketi’l-Arabîyyeti’s-Suûdiyyeti fi ahdi’l-Melik Abdilaziz”, *Mecelletü Külliyeti’t-terbiyye Câmîatiü Porsaid* 1/9 (Yenayer 2011), 61-79; “Hâfız Vehbe: racülüt-ta’lîm ve’d-diplomasiyye”, *حافظ وهبة.. أول سفير للمملكة في بريطانيا*, (blog), 20 Nisan 2019; “حافظ وهبة رجل التعليم والدبلوماسية” (Erişim 09 Mart 2022).

meydana geldiğini söylemiştir.⁴⁶ Ayrıca, kongre zabıtlarını kontrol etmekle görevli komisyon kongreye katılan heyetler ve sayılarıyla ilgili yaptığı dökümden Rusya Müslümanları heyetinin yedi kişiden meydana geldiğini belirtmiştir.⁴⁷ Hâlbuki Hacı Muslihuddin'in "Mekke'de İçtima Eden Âlem-i İslam Mu'temerine Dair" adlı makalesinde Rusya'dan giden heyette 8 kişinin adı geçmektedir.⁴⁸ Bu durumda Rusya Müslümanları delegeleri içerisinde eksik olan kişinin Musa Carullah olduğu anlaşılmaktadır. Zira kongrenin onuncu oturumunun yapıldığı 27 Haziran 1926 (16 Zilhicce 1344) pazar sabahı kongre başkanı kongreye Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Afgan Hükümeti ve Yemen'den İmam Yahya'nın⁴⁹ (1869 [?]-1948) delegasyonunun katıldığını bildirmiştir. Bu oturumda Türkiye heyetinin başkanı olan Edib Servet Bey⁵⁰ (1881-1960) Türkçe kısa bir selamlama konuşması yapmış ve toplantıya çeşitli siyasi sebeplerle geç kaldığını, bunun için özür dilediğini belirterek toplantı ve Hicaz Kralı hakkında iyi dileklerini belirtmiştir.⁵¹ Afgan ve Yemen heyeti başkanlarının yaptığı kısa selamlama konuşmalarından sonra kongre başkanı Musa Carullah'ı "Türkiye Müslümanları heyetinin reisi" olarak takdim etmiş ve onun da kongreye yeni geldiğini belirterek konuşma yapmak üzere kürsüye davet etmiştir.

Musa Carullah Arapça yaptığı konuşmasında kongre üyelerini selamlayarak kongrede Rusya Müslümanları adına bulunduğunu belirtmiş ve şunları söylemiştir:

⁴⁶ *Ümmü'l-Kurâ*, 30 Zilkâde 1344/11 Yünye 1926, 2/75, 2. Kongreye katılan ülkeler ve temsilcilerinin listesi için bk. Sékaly, "Les Deux Congres Generaux de 1926", 125-132.

⁴⁷ *Ümmü'l-Kurâ*, 4 Zilhicce 1344/15 Yünye 1926, 2/76, 3. Ayrıca, bu listede Türkiye Cumhuriyeti temsilcisinden de henüz bahsedilmemiştir.

⁴⁸ Hacı, "Mekke'de İçtima Eden Âlem-i İslam Mu'temerine Dair", 291.

⁴⁹ İmam Yahya, Yemen Zeydilerinin seksen yedinci imamı (1904-1918) ve bağımsız Yemen Emirliği'nin ilk hükümdarı (1918-1948) olan el-Mütevekkil-Alellâh Yahyâ b. Muhammed b. Yahyâ Hamîdiddîn el-Hasenî el-Alevî et-Tâlibî'dir (1869 [?]-1948). Hayatı hk. bk. Mustafa Öz, "Mütevekkil-Alellâh, Yahyâ Hamîdüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/215-216.

⁵⁰ Edib Servet Tör (Mustafa Edip Tör) 1881 yılında Edirne'de doğmuştur. Erkan-ı Harbiye mezu olan Edib Servet Londra Sulh Konferansı Askerî Müşavirliği, Velihaht Yusuf İzzettin Efendi Seryaverliği, 3. Fırka Kurmay Başkanlığı, 1. Kolordu Kurmay 1. Şube Müdürlüğü, 15. Kolordu Kurmay Başkanlığı, 2. Kolordu İstihbarat Şubesi Kurmay Başkanlığı, İstanbul Ordu Dairesi Başkan Yardımcılığı, Mütareke ve Üsera Encümeni Üyeliği, Ordu Dairesi Başkanlığı, Depo Kıtaları Müfettişliği, Suriye Sınır Tayini Encümeni Başkanlığı, Beyoğlu Mutasarrıf Vekilliği, Halife Ser yaverliği, Maden Müdürlüğü, Balya Karaaydın Madenleri Müşavirliği, TBMM II. Dönem (Ara Seçim), III. Dönem İstanbul, IV., V., VI., VII. ve VIII. Dönem Gümüşhane Milletvekilliği ile IV. Dönem Parlamentolar Türk Grubu Kurucu Üyeliği yapmıştır. 1927-1930 yılları arasında Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locası büyük üstatlığı yapan Edib Servet 1960 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Hayatı hk. bk. Sema Yıldırım-Behçet Kemal Zeynel, *TBMM Albümü: 1920-2010* (Ankara, 2010), 1/395; "Mustafa Edip Servet Tör I Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locası", *HKEMBL* (Erişim 09 Mart 2022).

⁵¹ Bk. *Ümmü'l-Kurâ*, 19 Zilhicce 1344/29 Yünye 1926, 2/78, 2.

“Rusya’daki İslam ümmetinin sayısı 30 milyona ulaşır. Bu İslam milletini temsil etmekten şeref duymaktayım. Bunun için Allah’a hamd eder ve şu beytin (Beytullah) Rabbi’ne ibadet ederim. O Rab ki, bu beytin ehlini her türlü korkudan emin kılmış, onları esarete boyun eğmekten özgürlüğüne kavuşturmuştur.

Efendiler! Sizi selamlıyor ve kardeşleriniz Rusya Müslümanlarının selamlarını size iletiyorum. Onlar bu kongrenizin Harem’in tamiri ve temiz tutulması, İslam âleminin özgürleştirilmesi ve bütün İslam memleketlerinin istiklale kavuşturulması konularındaki vazifelerini yerine getireceğine dair büyük bir umut içindedirler. Gerçekten ben bu kongreye davet edenin çağrısına icabet etmek üzere beldelerinden çıkan kişilerin ilki ve kongreye katılanların ise sonuncusu olan bir kişiyim. Kongreye İslam milletlerinin en kuvvetlisinin, katılımcı heyetlerin en keriminin ve vekillerin en kudretlisinin temsilcileriyle birlikte geldim.⁵² Ben bu heyetin en büyük İslam devletinden en kerim bir vekil için verilen güven vesikasını duymaktan mahrum kaldığı için gerçekten üzgünüm. Bu sebeple Rusya heyetinin bütün azaları adına teessüf ederiz. Ben Rusya delegeleri adına kongre heyetinin söz konusu güven vesikasını okumaya karar vermesini talep ediyorum. Yolda karşılaştığım bir sebepten dolayı, “Kongre için yola çıkan ilk kişi ve kongreye katılan son kişi ben oldum” dedim. Hac farizamı edadan mahrum kaldığım ve kongrenin ilk oturumlarına katılmadığım için son derece üzgünüm. Beni temsilci olarak bir İslâmî hükümet⁵³ gönderdiği gibi, beni yolda engelleyen ve bana itiraz eden de yine bir İslâmî hükümet oldu. O Mısır hükümetidir.”⁵⁴

Musa Carullah’ın bu selamlama konuşmasından sonra kongre sekreteri Türk heyetinin güven mektubunun tercümesini okumuştur. 31 Mayıs 1926 tarihli bu belgede Türkiye Cumhuriyeti Reisi Mustafa Kemal kongrede Türkiye’yi temsilen İstanbul mebusu Edîb Servet’i seçtiğini belirtmekte, Gazi Mustafa Kemal’in imzasının altında da işbu belgeyi adı geçen kişiye elden verdiğini belirten Hariciye (Dışişleri) Vekili Dr. Tefvik Rüşdü’nün (1883-1972) ismi ve imzası bulunmaktadır.⁵⁵

Öte yandan, Hicaz Krallığı’nın yarı resmi yayın organı niteliğindeki haftalık *Ümmü’l-Kurâ* gazetesi Türk heyetinin ve Musa Carullah’ın gelişiyile ilgili verdiği haberinde Kralın Şeyh Muhammed Nasîf’e⁵⁶ (1885-1971) Cidde

⁵² Musa Carullah’ın bu sözleriyle Türkiye Cumhuriyeti’ni ve heyetini kastettiği anlaşılmaktadır.

⁵³ Musa Carullah’ın buradaki hükümetten maksadı Türkiye Cumhuriyeti hükümeti olmalıdır.

⁵⁴ *Ümmü’l-Kurâ*, 19 Zilhicce 1344/29 Yune 1926, 2/78, 2.

⁵⁵ *Ümmü’l-Kurâ*, 19 Zilhicce 1344/29 Yune 1926, 2/78, 2.

⁵⁶ Muhammed Nasîf 1885 yılında Cidde’de doğmuş; babası genç yaşta vefat ettiği için dedesi Ömer Efendi’nin yanında yetişmiştir. Ömer Efendi’nin evi Cidde’nin en büyük konaklarından biri olup pek çok ilmi ve dini sohbetin yapıldığı bir merkez niteliğindedir. Selefî-Vehhâbî

kâimmakam vekiliyle birlikte özel arabayla heyeti karşılmasını istediğini, heyetin Cuma günü sabah Bâhira'ya⁵⁷ ulaştığını, Türk heyetinin Türkiye Büyük Millet Meclisi Âsîtâne (İstanbul) milletvekili Edîb Servet Bey ve yardımcısı Hâmid Zâfir Bey'den meydana geldiğini⁵⁸, kafilenin Cidde'de Kralın yemeğine katıldığını, daha sonra özel arabayla Mekke'ye geldiklerini, tavaf ve sa'yden sonra (umre) kendileri için hazırlanan otele gittiklerini, cumartesi akşamı Kral'la görüştiklerini ve daha sonra da kongreye katıldıklarını anlatmıştır.⁵⁹ Aynı şekilde, adı geçen gazete Musa Carullah'la ilgili olarak da onun Rusya Müslümanları delegasyonundan olduğunu, vize konusunda karşılaştığı zorluklar sebebiyle kongreye geç katıldığını belirtmiştir.⁶⁰

Asrî Müslümanlık ve *Ümmü'l-Kurâ* gazetelerinden takip ettiğimiz bu haberler ışığında Musa Carullah'ın Mekke Kongresi'ne katılımıyla ilgili bilgileri şu şekilde toparlamak mümkündür: Bu kongreye Moskova ve Leningrad Müslümanlarının temsilcisi olarak katılan Musa Carulla Rusya Müslümanları heyetiyle birlikte 6 Mayıs 1926'da Rusya'dan (Odesa) yola

ideolojiyi benimseyen Muhammed Nasîf Suûd ailesiyle iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Özellikle Kral Abdülaziz Hicazlılardan krallık biatını Muhammed Nasîf'in Cidde'deki konağında almış ve uzun yıllar devlet işlerini bu konaktan yürütmüştür. Ayrıca yerli ve yabancı devlet adamları, âlimler ve hac için gelen ziyaretçiler bu konakta misafir olmuşlardır. Dolayısıyla, Nasîf'in bu konağı bir anlamda yarı resmi "devlet konuk evi" gibiydi. Hicaz'a yaptığı yolculuğu anlatan Reşid Rıza Cidde'de arkadaşı Muhammed Nasîf'in bu evinde misafir olarak kalmış ve onu Cidde'de "Emirliğin Vekili" (Vekîlü'l-imârâtî'l-celîle) olarak tanıtmıştır. Bk. Muhammed Reşid Rıza, "Rihletü'l-Hicâz", *el-Menâr* 20/8 (30 Mayıs 1336), 363. Bu ifadeden Muhammed Nasîf'in Cidde'de özellikle resmi misafirlerin ağırlanması konusunda emirinden (ya da kralın) vekili konumunda olduğu anlaşılmaktadır. İşte bu sebeple de Kral Türk heyetinin ve Musa Carullah'ın karşılanması görevini Muhammed Nasîf'e vermiştir. Muhammed Nasîf 30 Temmuz 1971 yılında vefat etmiştir. Muhammed Nasîf'in hayatı hakkında Züheyr eş-Şâviş *Muhammed Nasîf zikreyâtın la tünsâ* (Beyrut 1415/1994, el-Mektebü'l-İslâmî), Muhammed Seyyid Ahmed ve Abdül el-Alevî *Muhammed Nasîf Hayâtuhû ve Âsârühû* (Beyrut 1998, el-Mektebü'l-İslâmî) adında bir eser yazmışlardır. Ayrıca onun hayatı hk.bk. Muhammed Ali Mağribî, *Alâmü'l-Hicaz fi'l-karnî'r-râbi'i aşera li'l-hicreti 1301-1400* (Cidde: Tehame, ts.), 1/209-215; Ulrike Freitag, "The Dihliz of the Learned: Bayt Naşîf as a Node in Reformist Muslim Circles (Mid 19th-Mid 20th Centuries)", *King Faisal Center for research and Islamic Studies*, (2020); Rıza, Reşid, "Rihletü'l-Hicâz", 352-363; Musa b. Süleyman es-Süveydâ, "07" *وجه الحجاز الشيخ محمد نصيف* (Mart 2022); Abdullah el-Akil, "07" *العالم الوجيه الشيخ محمد نصيف* (Mart 2022).

⁵⁷ Günümüzde Bahra adıyla anılan bu belde Mekke ve Cidde'nin güney batısında bulunmaktadır. Bahra eskiden Mekke'ye gelen hacılar için bir istasyon görevi yapıyordu. Bk. "إمارة منطقة 07 مكة المكرمة" (Mart 2022).

⁵⁸ Filistin Gazetesi "Türkiye ve Hilafet" başlıklı bir haberinde Mekke Kongresi'nde Türkiye temsilcisi olarak İstanbul vekili Edîb Servet Bey ile Şükrü Kaya Bey'in atandıklarını, onlara aralarında Allâme Mesud Efendi'nin de bulunduğu dört kişinin refakat edeceklerini bildirmiştir. Bk. Filistin, 25 Ayyar 1926, X/23-877, 2. Ancak kongreye ilgili diğer kaynaklarda Edîb Servet Bey ve yardımcısı Hâmid Zâfir Bey dışındaki kişilerden bahsedilmemektedir. Bk. Sékaly, "Les Deux Congres Generau de 1926", 167.

⁵⁹ *Ümmü'l-Kurâ*, 19 Zilhicce 1344/29 Yunye 1926, 2/78, 4.

⁶⁰ *Ümmü'l-Kurâ*, 19 Zilhicce 1344/29 Yunye 1926, 2/78, 4.

çıkıştır. Diğer heyet üyeleri Moskova'da Mısır Konsolosluğu'ndan kendi topraklarından geçiş (transit) vizesi adlıği halde Musa Carulla bu vizeyi alamamıştır. Kongre temsil heyeti hep birlikte İstanbul'a gelmiş, Musa Carulla burada heyetten ayrılarak vize işlemlerini takip etmek için Ankara'ya gitmiştir. Türkiye Cumhuriyeti temsilcisi Edîb Servet Bey'e görevlendirme mektubu 31 Mayıs 1926 tarihinde verildiği gibi, aynı tarihte henüz İstanbul'da bulunan Musa Carullah'a vize verilmesi için de Mısır Konsolosluğu nezdinde girişimde bulunulmuş ve konsolosluk bu konuda hükümetine müracaat etmiştir.⁶¹ Dolayısıyla, Musa Carullah ile Türk temsilcinin yola çıkışları 31 Mayıs 1926 tarihinden sonra olmuştur. Bu heyet 25 Haziran 1926 (14 Zilhicce 1344) cuma günü Mekke'ye ulaşmış ve ilk olarak 27 Haziran 1926 (16 Zilhicce 1344) pazar sabahı kongrenin onuncu oturumuna katılmıştır. Buna göre, Rusya Müslümanları heyetinin Mekke'ye 6 Haziran 1926 tarihinde geldiği düşünüldüğünde, Musa Carullah'ın arkadaşlarından yaklaşık 20 gün sonra kongreye katıldığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, gerek genel olarak Rusya Müslümanları delegasyonunun⁶² gerekse özel olarak Musa Carullah'ın bu kongrede çok aktif olduklarını söylemek mümkün değildir.

Musa Carullah daha önceden zikrettiğimiz *İkdam* gazetesine verdiği röportajında "Kongrede bazı beyanatta bulunacağım" demiştir.⁶³ Bu sözden,

⁶¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Fon: HR. İM; 253-96: M-31-05-1926.

⁶² Rusya Müslümanları heyetinin kongrenin çeşitli organlarına yapılan seçimlerde toplu hareket ettikleri görülmektedir. Mesela, Kongre başkanlığı için yapılan seçimlerde eş-Şerif Şeref Adnan 44 oyla Kongre başkanlığına seçilmiş, Türk temsilcilerinin reisi ise oylamada 9 oyla üçüncü sırada yer almıştır. Bk. *Ümmü'l-Kurâ*, 30 Zilkâde 1344/11 Yünye 1926, 2/75, 3. Kongre başkan yardımcılığına yapılan seçimde ise, Rusya Müslümanlarının Reisi Zıyâüddin Fahred-din 20 oyla ikinci sırada yer almıştır. Ayrıca, kongre zabıtlarının kontrolü için seçilen beş kişilik komisyona Rusya ve Türkistan Müslümanları heyetinden Abdülvâhid el-Kârî seçilmiştir. Bk. *Ümmü'l-Kurâ*, 4 Zilhicce 1344/15 Yünye 1926, 2/76, 2. Kongrede önerileri tasnif ve tertip (iktirah) komisyonuna seçilen üyeler arasında Rusya Müslümanları heyetinden Keşşâf ed-Dîn ve Muslihuddin yer almıştır. Bk. *Ümmü'l-Kurâ*, 7 Zilhicce 1344/18 Yünye 1926, 2/77, 2. Öte yandan, kongrede sunulan öneri ve teklifler içerisinde Türk, Afgan ve Rusya Müslümanları heyetinin önerisi kutsal beldelerde sıhhi işlerin ve umumi islahatların yapılması olmuştur. Bk. *Ümmü'l-Kurâ*, 6 Muharrem 1345/16 Yünye 1926, 2/83, 4.

⁶³ "Mısır ve Mekke Kongreleri Hakkında Malumat", *İkdam*, 5 Zilhicce 1344 / 18 Mayıs 1926 Salı, 33. Sene, nr. 10452. Bu mülakatta muhabir ile Musa Carullah arasında geçen konuşmanın devamı şöyledir:

"-Rusya Müslümanlarının vaziyet-i içtimaiyye ve siyasiyeleri nasıldır?

Musa Carullah Efendi burada sözlerini hürriyet-i tâtme ve fikriyye ile söylediğini beyan ederek dedi ki:

-Rusya Müslümanları siyasi ve içtimai vaziyetlerinden memnundurlar.

-Türkistan-ı Çini Müslümanlarının vaziyeti nasıldır?

-Türkistan-ı Çini Müslümanları arasında son zamanlarda İngilizlerin tesirâtı fazlalaşmıştır.

-Türklerle ve Türk inkılabına, Cumhuriyetine karşı şimal Türkleri ne gibi hissiyatla mütehasstirler?

-Türk inkılabı ve Türk Milletinin istilâkara karşı açtığı cidalde kazandığı zafer ve siyasi istiklal şimal Türklerinde pek büyük memnuniyet, hiss-i hürmet ve çok samimi alakalar tevliid etmiştir. Bilhassa Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Türk'ün milli ve siyasi istiklalinde gösterdiği büyük kahramanlık ve deha şimal Türklerince nihayetsiz tekdirleri celb etmiştir."

onun kongrede önceden hazırlıklı bir konuşma yapacağı veya bazı öneriler sunacağı şeklinde bir mana çıksa da toplantıyla ilgili kaynaklarda bu tür bir konuşmaya rastlanamamıştır. Musa Carullah'ın kongreye yaklaşık 20 gün geç katılmış olması, muhtemelen toplantıdaki performansına da olumsuz etki etmiştir.

Kongrenin tutanaklarını yayınlayan kaynaklardan Musa Carullah'ın katıldığı müzakereleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

Kongrenin 13. Oturumunda sekreter Türkiye Cumhuriyeti temsilcisi, Rusya Müslümanları, Yemen ve Afganistan heyeti başkanları ile içinde Musa Carullah'ın da bulunduğu bazı kişilerin bir önerisi olduğunu belirtmiştir. Adı geçen kişiler bu önerilerinde mukaddes beldelere ibadet için gelen Müslümanların her birinin kendi mezhebine veya başka bir mezhebe göre amel etmesinden dolayı kötü görülmemesini, ancak dini ibadetlerle ilgili ortaya çıkabilecek ihtilafların sebeplerini gidermek ve kesin olan görüşü araştırıp ortaya koymak üzere ilim adamlarından meydana gelen dini bir heyetin kurulmasını teklif etmişlerdir.⁶⁴

Bu önerinin müzakeresi sırasında Mısırlı üyelerden ez-Zavâhirî yaptığı konuşmada bütün insanları belirli bir görüş etrafında birleştirmeye çalışmanın birtakım olumsuz sonuçları olabileceğini, bu sebeple de herkesi kendi mezhebi üzere serbest bırakmanın daha isabetli olacağını-Harun er-Reşîd'in İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ını kanun kitabı yapmak istemesi üzerine Mâlik'in bu düşünceyi doğru bulmadığına dair örnek de dâhil olmak üzere-İslam tarihinden çeşitli örnekler vererek anlatmıştır.⁶⁵

Musa Carullah bu önerinin tartışılması sırasında söz alarak şöyle demiştir:

"Efendiler! Biz burada her ne kadar en az konuşan heyet isek de en az dikkat (ihtimam) gösterenlerden değiliz. Biz komisyona ve verdiği kararlara saygı gösteriyoruz. Bizim için önemli olan bir konuda, gerçekten kalplerimizi kıran arkadaşımıza karşı siz kulaklarınızı tıkadınız. Kongrenin bizim durumumuza gereken saygıyı göstermemesi sebebiyle benim gibi arkadaşlarımızın da kalplerinin kırıldığı size kapalı değildir. Biz buraya geldik ve hiçbir şey teklif etmiyoruz. Biz buraya sadece üzerimize düşecek vazifeleri ve bizden istenecek yardım taleplerini yüklenmek için geldik. Önerilerde bu öncelikli durumdan başka bizim herhangi bir amacımız yoktur. Ben bütün önerileri topladım. Bu iş bizi başka işlerle meşgul olmaktan alıkoydu. Gerçekten öneriler kongrenin işlerini âtil bırakacak kadar çoktur. Ben konuşmayı dinlemedim, ancak onu okudum. Ben Harem beldelerinde herhangi bir kişinin mezhebinde sınırlama yapıldığını görmedim; bilakis

⁶⁴ *Ümmü 'l-Kurâ*, 25 Zilhicce 1344/6 Yulyu 1926, 2/80, 2.

⁶⁵ *Ümmü 'l-Kurâ*, 25 Zilhicce 1344/6 Yulyu 1926, 2/80, 2.

tam bir hürriyet gördük. Din hürriyeti konusunda ez-Zavâhirî'nin sözü gerçekten beni şaşırttı. Demem o ki, ben Üstat ez-Zavâhirî'nin sözünde bir tariz bulunduğunu düşündüm ve onun sözünü Türk kardeşlerimize karşı bir dokundurma olarak gördüm; ben bunu temenni etmem.”⁶⁶

Bunun üzerine ez-Zavâhirî söz alarak kendisinin Türklere karşı saygı duyduğunu ne açıkça ne de telmih yoluyla onlara tarizde bulunmadığını, böyle bir anlamın hangi cümleden çıkarıldığını sordu.

Bu tartışmaya Türkiye Cumhuriyeti temsilcisi Edîb Servet de katılarak “Üstat ez-Zavâhirî'nin sözlerinde bize dokunan bir şey yoktur; şayet bu konuda bir şey görsen ve anlasan kendimizi savunmaya gücümüz yeter; biz hiç kimseyi bizi savunmasını teklif etmedik” demiştir.⁶⁷

Edîb Servet'ten sonra tekrar söz alan Musa Carullah şunları söylemiştir:

“Muhakkak ki, ben bir Müslüman Türküm. Söylediğim sözü de bu itibarla söylerim. Umulur ki, ben yanlış anladım; çünkü söylenen sözü tam olarak duymadım.

Şimdi Mevlâna Muhammed Kifâyetullah'ın⁶⁸ (1875-1952) önerisiyle ilgili kısa bir cümle söylüyorum: Onun tezi hakkında söylenen sözleri duyduğum zaman konunun dinleyenlere karışık geldiği sonucuna vardım. İslah meselesi sadece herhangi bir bölgeye mahsus değil, bilakis bu konuda bütün bölgeler müşterektir. Dinde bidatler yoktur, fakat kendilerine mahsus birtakım âdetleri bulunan, ilimden yoksun ve kendi kafalarından münker bir şekilde ibadetlerini yerine getirmek için şu diyara gelen bir cemaat hakkında Allah için siz ne dersiniz? İşte bizim sunduğumuz önerideki araştırma onu değiştirsin. Müsamaha yollarını tutmamız gerekir, (ancak) müsamahanın manası yağcılık değildir. Dinde bütün bölgelerin âlimleri kendi toplumlarını ıslah etmekle ve burada hacıları bildikleri menâsik ve ibadetleri yapmalarını sağlamakla sorumludurlar. Konuyu uzatmadan bu önerinin kabul edilmesini teklif ediyorum; İranlılar için uygulandığı gibi, (bidatleri sebebiyle) en büyük

⁶⁶ *Ümmü'l-Kurâ*, 25 Zilhicce 1344/6 Yulyu 1926, 2/80, 3.

⁶⁷ *Ümmü'l-Kurâ*, 25 Zilhicce 1344/6 Yulyu 1926, 2/80, 3.

⁶⁸ Hint Müslümanlarının dinî ve siyasî liderlerinden olan Muhammed Kifâyetullah b. İnâyetillâh b. Feyzillâh Dihlevî (1875-1952) Balkan savaşlarında Osmanlıları destekleyen bir fetva vererek (1912) Hint Müslümanlarına o yılki kurban paralarıyla savaş mağdurlarına yardım etme çağrısında bulunmuştur. Kifâyetullah hilâfet ve kongre hareketlerinde etkin rol oynamış, Hint ulemasının siyasî dayanışmasını sağlayan Cem'iyet-i Ulemâ-i Hind'in kurucuları arasında yer almış (1919) ve 1942 yılına kadar başkanlığını yapmıştır. O, Mekke Dünya Müslüman Kongresi (Zilkade 1344 / Mayıs 1926) ve Kahire Filistin Konferansı'nda (Şâban 1357 / Eylül 1938) cemiyet heyetlerine başkanlık etmiştir. Onun *Kifâyetü'l-müftî*, *Ta'limü'l-İslâm*, *Nefâ'is-i Mergûbe fihükmi'd-duâ ba'de'l-mektûbe* gibi eserleri bulunmaktadır. Hayatı ve eserleri hk.bk. Muhammad Khalid Masud, “Kifâyetullah Dihlevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/566-567.

Müslüman milletlerden bir milletin hacdan mahrum olmalarını görmek istemiyorum; hacda bütün İslam milletlerinin hazır olmasını arzu ediyoruz.”⁶⁹

Musa Carullah'ın söz aldığı konulardan biri de kongrenin son oturumunda önerilen “herhangi bir İslam ülkesinde bir irtidat (ridde) hadisesi ortaya çıktığı zaman bütün Müslümanların birlikte hareket ederek bu fitne ateşinin söndürülmesi” teklifi olmuştur. Musa Carullah bu öneri hakkında şunları söylemiştir:

“Bizim beldelerimizde ridde bulunmaz ve ebediyen bulunmayacaktır. Bu sebeple biz bu öneriyi kabul etmiyor ve ona itiraz ediyoruz. Bu konuda karar almayı gerekli görmüyoruz.”⁷⁰

Kongreyle ilgili dokümanlarda özel olarak Musa Carullah'a nispet edilen konuşmalar bu kadardır. Bu tartışmalardan özellikle yukarıda Musa Carullah'ın Türkler aleyhine imalar taşıdığı zannıyla ez-Zavâhirî'nin konuşmasına yaptığı itiraz ve eleştiri karşısında, Türkiye Cumhuriyeti temsilcisi Edîb Servet'in söylediği “Şayet bu konuda bir şey görsek ve anlasak kendimizi savunmaya gücümüz yeter; biz hiç kimseye bizi savunmasını teklif etmedik” sözleri gerçekten çok üstenci ve kırıcı nitelikte gözükmektedir. Musa Carullah'ın buradaki konuşmasında Edîb Servet'e cevap vermemesinin sebebi muhtemelen onun şahsına karşı gösterdiği saygı değil de onun temsil ettiği Türkiye Cumhuriyeti devletine karşı duyduğu sevgi ve saygı olmalıdır. Kaldı ki, dini herhangi bir birikime sahip olmayan Edîb Servet⁷¹, Musa Carullah'ın muhatap alacağı bir ilim adamı değildir.⁷² Kongreye katılan delegelerin büyük bir kısmı hem kendi ülkelerinde hem de bütün İslam dünyasında tanınan ve kongrenin gündemine hâkim olan âlimler oldukları

⁶⁹ *Ümmü'l-Kurâ*, 25 Zilhicce 1344/6 Yulyu 1926, 2/80, 3.

⁷⁰ *Ümmü'l-Kurâ*, 28 Zilhicce 1344/9 Yulyu 1926, 2/81, 4.

⁷¹ Edîb Servet'in özgeçmişi hk. Dipnot.no. 50.

⁷² Musa Carullah 1927 yılında yaptığı hac seyahatiyle ilgili tuttuğu notlarda 1926 yılında yapılan kongrenin ikincisinin yine Mekke'de yapılmaya çalışıldığını, ancak bu kongrenin resmen gerçekleşmediğini anlatırken şöyle der: “İngiliz-Fransız mümânaatlarına rağmen mu'temer davet etidim. Mu'temerde Etrâk'dan başkaları tamam nâ-ehil çıktı. Devletler huzurunda yüzüm kızardı. Neticeleri de bana tamam zarar oldu; hiçbir fâide çıkmadı, bazı kıt'alarda düşmanlık arttı; hiçbir yerden ne müstakil hükümetlerden ne de şuûb-ı İslâmiyyeden mu'temer hakkında bir ihtimam görmedim.” Bk. Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 15b. Musa Carullah'ın bu sözlerinde 1926 yılındaki kongrede Türkiye'yi temsil eden kişiye de muhtemelen bir telmih bulunmaktadır.

halde, Edîb Servet kongrede sadece ideolojik bir tavır sergilemiş⁷³ ve tartışma konularının özülüyle ilgili ilmi herhangi bir katkıda bulunamamıştır.⁷⁴

Mekke Kongresi 5 Temmuz 1926 (24 Zilhicce 1344) pazartesi günü sona ermiş⁷⁵ ve akşam geç saatlerde Türkiye Cumhuriyeti heyeti (muhtemelen Rusya Müslümanları heyetiyle birlikte) Cidde'ye doğru yola çıkmış ve sabah Cidde'ye varmışlardır. Heyet akşam da el-Bâhira'ya gitmiştir.⁷⁶

Bu arada içlerinde Musa Carullah'ın da bulunduğu Rusya Müslümanları heyeti kongreden ayrılırken *Ümmü'l-Kurâ* gazetesine Arapça bir açıklama metni vermişlerdir. Adı geçen gazete bu açıklamayı "Rusya Müslümanları Heyetinin Beyanı" adıyla aynen neşretmiştir. Bu açıklamada Rusya Müslümanları heyeti özetle şöyle demiştir:

⁷³ Edîb Servet'in Mekke Kongresi'ne temsilci olarak gönderilmesini Falih Rıfka Atay *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri* adlı eserinde şöyle anlatmıştır: "Atatürk sağ iken büyük İslam kongrelerinden birine biz de çağırılmıştık. Kongre Mekke'de toplanacaktı. Atatürk'ün bir delege göndermeye razı olup olmayacağını merak ediyorduk. Hiç tereddütsüz karar verdi. Türk'lüğünden kibir denecek kadar gurur duyan büyük adam, milleti ile aynı dinden olanları da gerilik ve kölelikten kurtulmuş görmek için elinden geleni yapmak istemiştir. Müslümanlık yeniden şereflikiçe nasıl Türklere bunda manevi bir hissesi olacaksa, on milyonlarca Müslüman ya geri ya köle kaldıkça bundan Türklere de bir utanç payı düşmemek ihtimali var mı idi? Biliyordu ki, Mekke'ye şapka ile gidilemez. Amma daha iyi biliyordu ki, başlık ve kıyafet değiştirmekle din değiştireceğini zanneden bir cemiyet de ne gerilik ne de kölelikten sıyrılabilir. Milletvekillerinden Edip Servet Tör'ü çağırıldı: 'Mekke'ye gidip beni temsil edeceksin' dedi. 'Türk'sün ve Müslüman'sın. Türklük, Müslümanlığın öncüsü ve kılavuzudur. Müslüman milletleri medenileşmekten alıkoyan batıl itikatları yıkmak için Mekke'ye şapka ile gireceksin. Kara taassup seni parçalamaya bile kalksa başını vereceksin, fakat eğilmeyeceksin.' Edip Servet Tör Mekke'ye şapka ile girdi. Müslüman delegelerinin en fazla itibarlısı o idi. Kongrenin sonuna kadar, Mustafa Kemal mucizesine hayranlık duyan heyetler arasında Kemalist Türkiye'yi efendice temsil etti." Bk. Falih Rıfka Atay, *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri* (İstanbul: Sel Yayınları, 1955), 85. Öte yandan, Behçet Kemal Çağlar *Atatürk Denizinden Damlalar* adlı derlemesinde yukarıdaki metni aynen nakletmiş ve metni Falih Rıfka Atay'ın *Çankaya* adlı eserinden aldığını söylemiştir. Bk. Behçet Kemal Çağlar, *Atatürk Denizinden Damlalar* (İstanbul: Ak Yayınları, Baha Matbaası, 1979), 197.

⁷⁴ Edîb Servet gazetelere verdiği demeçlerde Mekke yolculuğunun amacının dini olduğunu, yoksa İbn Suûd'la siyasi bir anlaşma yapmak olmadığını söylemiştir. Bk. *Filistin*, 25 Ayyar 1926, X, 23-877, 2. Edîb Servet'in kongrede yaptığı konuşmalar tartışma konularının özülüyle ilgili ilmi değerlendirmeler değil, sadece konuların tartışılması sırasındaki usul ve esaslara ilişkindir. Edîb Servet'in kongrede yaptığı müzakereler için bk. *Ümmü'l-Kurâ*, 21 Zilhicce 1344/7 Yulyu 1926, 2/79, 2- 4; 2/80, 3; 2/81, 2; 2/82, 3; 2/87, 3.

⁷⁵ Kongrede alınan kararlar için bk. *Ümmü'l-Kurâ*, 6 Muharrem 1345/16 Yulyu 1926, 2/83, 4; Sékaly, "Les Deux Congres Generau de 1926", 213-215. Mekke'de gerçekleşen Dünya İslam Kongresi hakkında geniş bilgi için bk. Hafız Vehbe, *Cezîretü'l-Arab fi'l-karni'l-İşrîn* (Lecnetü't-te'lîf ve't-tercüme ve'n-neşr, 1935), 296-299; Kramer, *Islam Assembled The Advent of the Muslim Congresses*, 106-122; Mustafa Bostancı, *Suudi Arabistan Devleti'nin Kuruluşu Ve Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 106-122; Sékaly, "Les Deux Congres Generau de 1926", 125-220; Mohammed Amin al-Midani, "Les deux Congrès musulmans de 1926", *le Courrier du Geri. Recherches d'islamologie et de théologie musulmane, printemps 2/2* (1999), 101-110.

⁷⁶ *Ümmü'l-Kurâ*, 28 Zilhicce 1344/9 Yulyu 1926, 2/81, 1.

“Son savaş (Birinci Dünya savaşı) sırasında başımıza gelen en büyük kötülük İslam’ın beşiğinin ve Harem beldelerinin hilafetin sahibi, dinin kuvveti ve İslam milletlerinin direği olan Türklerle harp etmiş olmasıdır. Bu durum İslam’a ve onun istiklali aleyhine ölümcül bir darbe olmuştur. Sonra, Allah’ın inayeti İslam milletlerinin dirilişi ve canlanması için bir vesile gönderdi. Bu vesile, Türk beldelerinde Türklerin adamı ve İslam’ın kahramanının ortaya çıkmasıdır. Söz konusu kişi imanı ve tedbirleriyle Türk vatanını kurtardı ve bağımsız bir devlet kurdu. Bu devlet inşallah kıyamete kadar İslam’ın direği olacaktır. Yine Allah’ın inayetiyle İslam’ın beşiğinde ve mukaddes beldelerde Arapların genci ve İslam’ın kahramanı Büyük Kral ortaya çıktı.”

Rusya Müslümanları heyeti bu açıklamalarında kralın kongrenin açılış toplantısında yaptığı konuşmasının önemine değinmiş ve söz konusu konuşmanın toplantının içeriğini ve hedeflerini özetlediğini belirtmiştir. Heyet üyeleri kongrede önerilerde bulunmadıklarını, şayet böyle bir yol izleselerdi, o zaman Hicaz’ın ancak kendisinin ve İslam ülkelerinin servetleriyle zenginleşerek tam istiklaline kavuşacağını, bu sebeple de mukaddes beldeleri canlandırmalarını ve imar etmelerini önerceklerini, böylelikle de Hicaz’ın zenginleşip istiklaline ulaşacağını ifade etmişlerdir. Son olarak heyet kendisini, “Kongrede en az konuşan, ancak en çok dikkat eden ve yararlanan heyet” olarak nitelemiş ve toplantıyı düzenleyenlere tekrar teşekkür etmiştir.⁷⁷

Musa Carullah bir taraftan toplantıyı takip ederken bir taraftan da -yukarıdakendisinin belirttiği gibi- kongrede dile getirilen öneri ve teklifleri toplamıştır. Musa Carullah’ın kendi el yazısıyla yazdığı eserlerinin listesi içerisinde yer alan 1926 yılında Mekke’de gerçekleşen bu kongrede yapılan tartışmaları anlattığı ve henüz kendisine ulaşamadığımız *el-Mu’temeru’l-Mekkî ve küllü-mâ cerâ fihî ve küllü mesâilihî* adındaki eseri⁷⁸ muhtemelen onun topladığı bu öneri ve tekliflerden meydana gelmiş olmalıdır.⁷⁹

⁷⁷ Bk. *Ümmü’l-Kurâ*, 6 Muharrem 1345/16 Yulyu 1926, 2/83, 1.

⁷⁸ Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, 6-7.

⁷⁹ Mehmet Görmez Musa Carullah’ın kongre zabıtlarıyla ilgili bu eserinden bahsederken söz konusu Mekke Kongresi’nin zabıtlarını Abdurrahman el-Kevâkibî’nin *Ümmü’l-kurâ* adında bir kitapta topladığını, bu kitabın 117-126 sayfaları arasının ise Musa (Carullah) Efendi’nin konuşmasına ayrıldığını söylemiştir (bk. Mehmet Görmez, *Musa Carullah Bigi -Hayatı, Fikirleri ve Eserleri* [Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989], 41, dipnot nr. 112; Hâlbuki Abdurrahman b. Ahmed Kevâkibî 1854-1902 yılları arasında yaşamış bir yazardır ve onun tarihî olarak ölümünden 24 yıl sonra yapılmış bir kongrenin zabıtlarını bir araya getirmesi imkânsızdır. Kevâkibî’nin *Ümmü’k-kurâ* adlı eseri önce Haleb’te Seyyid Furatî takma adıyla yazılmış, sonra *el-Menâr*’da Nisan 1902-Şubat 1903 tarihleri arasında tefrika edilmiştir. Adı geçen kitap için bk. el-Furatî, Seyyid (Abdurrahman el-Kevâkibî), *Ümmü’l-Kurâ* (Mısır: el-Matbaatü’l-Misriyyetü bi’l-Ezher, 1350). Öte yandan, *Ümmü’l-kurâ* adlı eser “mühtedi bir İngiliz’in de aralarında bulunduğu yeryüzündeki farklı Müslüman

Öte yandan, Musa Carullah 1927 yılında yaptığı hac seyahati hakkında tuttuğu notlarda hem 1926 yılında Mekke’de gerçekleşen kongre hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuş⁸⁰ hem de söz konusu kongrenin ikincisi olmak üzere kararlaştırılan, fakat resmen başlayamayan 1927 yılındaki kongre çalışmaları hakkında bilgiler vermiştir.⁸¹

2.3. Genel İslam Kongresi: Kudüs 7-17 Aralık 1931

1926 Yılındaki Kahire ve Mekke kongrelerinden sonra İslam dünyasında hilafet tartışmalarının devam etmesi ve özellikle İngiliz manda yönetimindeki Filistin’de Arapların azınlık haline dönüşüp Yahudi yerleşimcilerin sayılarının gittikçe artması üzerine Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseynî⁸² (1897-1974), Tunuslu ilim ve siyaset adamı Abdülaziz es-Seâlibî⁸³ (1876-1944)

toplumları temsil eden hayal mahsulü yirmi iki delegenin 1899 yılı hac mevsiminde Mekke’de Mu’temerü’n-nehdâtü’l-İslâmiyye adlı on iki oturumluk bir toplantıya katılarak İslam dünyasının içinde bulunduğu şartlar, geri kalış sebepleri ve gelecekte yapılması gerekenler konusunda gerçekleştirdikleri müzakereleri ve aldıkları kararları ihtiva etmektedir.” Bk. Ş. Tufan Buzpınar, “Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/339. Ayrıca, adı geçen eserin 118-128. Sayfaları arasındaki konuşmayı yapan kişi Musa Carullah değil, hayalî bir “Kazanlı Hatip”tir (el-Hatîbü’l-Kâzânî). Bk. el-Furâtî, Seyyid (Abdurrahman el-Kevâkibî), *Ümmü’l-Kurâ* (Mısır: el-Matbaa-tü’l-Misriyyetü bi’l-Ezher, 1350), 118-128.

⁸⁰ Musa Carullah bu notlarında 1926 yılında yapılan kongre ile 1927 yılında yapılması planlanan kongre hakkında şöyle demiştir: “İbn Suud’un bütün kuvveti âlem-i İslamiyet’e istinadındadır. Mu’temer yalnız bir yoldur. Şu sene mu’temer olmadı ise de gelecek senelerin birinde elbette davet eder. İslam memleketlerinin şu hususta günahları vardır. (İlk kongredeki) idare sayılmadı, lecce-i tenfizime de sayılmadı, kararların hiçbirini tenfiz kılınmadı; hiçbir yerden iâne gelemedi. Yalnız öyle mi? Hatta hiçbir yerden haber yok idi.” Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 6a; Öte yandan, Musa Carullah’ın bu defterinin 1-28 varakları arası onun 1927 yılındaki hac yolculuğuna dair tuttuğu notlardan meydana gelmektedir ve bu notlar onun hac seyahatnamesi olarak değerlendirilip neşredilmiştir. Bk. Aidar Garifutdinovich Khairutdinov, *Rusya’dan, Demek Mümkün Yalnız Ben (Musa Bigiyef’in 1927 Yılı Hacnâmesi)* Русиядән, димәк мөмкин, йалғыз бән... (Муса Бигиевның 1927 нче елгы хажнамәсе) (Kazan: Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Shigabutdin Marjani Tarih Enstitüsü, 2016), 25-50; Seydi Kiraz, “Tatar Edebiyatında Hac Seyâhatnâmeleri ve Musa Carullah’ın Hac Seyâhatnâmesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkileri Merkezi Dergisi* 7/1 (2021), 195-240.

⁸¹ Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 15a-16a.

⁸² Hacı Emin el-Hüseynî 1897’de Kudüs’te doğmuş, Mısır’da el-Ezher’de okumuş, 1915’te İstanbul’da Mekteb-i Harbiye’ye girmiş ve buradan kurmay subay olarak mezun olmuştur. 1918-1919’da Filistin’de İngiliz yönetimine karşı başlayan isyan hareketlerinde rol oynayan Hüseynî Filistin’de ilk siyasi teşkilat olarak kurulan en-Nâdi’l-Arabî’nin başkanlığına seçilmiştir. Kudüs Müftüsü olan ağabeyi Kâmil el-Hüseynî’nin 21 Mart 1921’de vefatı üzerine boşalan müftülüğe getirilen Emin el-Hüseynî 1922’de de el-Meclisü’l-İslâmî el-a’lâ’nın (Yüksek İslam Meclisi) başkanı olmuştur. Hüseynî 4 Temmuz 1974’te Beyrut’ta vefat etmiştir. Hayatı hk.bk. Velid el-Arîd, “Emîn el-Hüseynî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/116-117.

⁸³ Abdülaziz es-Seâlibî’nin hayatı ve eserleri hk.bk. Najat Mrini, “Seâlibî, Abdülazîz b. İbrâhim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2017), 20/117-118.

ve Hindistan Hilafet Hareketi liderlerinden Şevket Ali⁸⁴ (1873-1938) gibi bazı liderler Kudüs'te bir İslam Kongresi toplanması gerektiği kanaatine varmışlardır. Bu amaçla Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseynî başkanlığında bir komite kurularak kongre hazırlıklarına başlamış ve komite bir bildiri yayınlarak Müslüman ülkelerin devlet başkanlarını, çeşitli dini örgütleri ve ilim adamlarını Ekim 1931'de Kudüs'te düzenlenecek olan Genel İslam Kongresi'ne (el-Mu'temerü'l-İslâmiyyü'l-Âmm, the General Islamic Congress) davet etmiştir. Davetiyelerde belirtildiği üzere kongrenin amaçları; 1) İslam inanç ve değerlerini yaymak, Müslümanlar arasında dayanışma ve kardeşlik duygularını geliştirmek. 2) Müslümanların menfaatlerini savunmak ve Filistin topraklarını korumak. 3) Müslümanların kültürlerini geliştirip birleştirmek amacıyla Kudüs'te bir üniversite kurmak. 4) Hicaz demiryolu gibi İslam âlemini ilgilendiren konuları tartışmak şeklinde özetlenebilir.⁸⁵

Kongre 7 Aralık 1931 (26 Receb 1350) pazartesi günü Kudüs'te toplanmıştır. Kongreye Suriye, Lübnan, Ürdün, Yemen, Libya, Cezayir, Tunus, Hindistan, Mısır, Suudi Arabistan, Seylan, Endonezya, İdil-Ural, Türkistan ve Kırım⁸⁶, Çin Türkistan'ı ve Finlandiya, Kafkaslar⁸⁷, Yugoslavya, İran, Irak, Filistin, Fas, Arnavutluk, Nijerya'dan oluşan 22 ülkeden⁸⁸ 145 delege katılmıştır.⁸⁹ Bu delegelerden Yemen heyeti dışındakilerin hiçbirinin kendi ülkesinde resmi bir göreve sahip olmadığı tespit edilmiştir.⁹⁰ Musa Carullah kongreye Çin Türkistan'ı ve Finlandiya Müslümanları temsilcisi olarak katılmıştır.⁹¹

⁸⁴ Şevket Ali'nin hayatı hk.bk. Khalid Ali, *Ali Brothers: The Life and Times of Maulana Mohamed Ali and Shaukat Ali* (Karachi: Royal Book Company, 2012); Azmi Özcan, "Şevket Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/30.

⁸⁵ Abdülaziz es-Seâlibî, *Halfiyâtül-Mu'temerü'l-İslâmî bi'l-Kuds (h.1350/ m.1931)*, nşr. Hammâdî es-Sâhilî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 140-143, 253-254; Mehmet Akça, "1931 Tarihli Kudüs İslam Kongresi ve Türkiye", *Kuruluşundan 90.Yılına Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu 23-25 Ekim 2013/ Eskişehir*, haz. Arzu Güvenç Saygın (Ankara, 2016), 2/1163; Recep Murat Geçikli, "1931 Kudüs-İslam Kongresi ve Türkiye'nin Kongreye Yaklaşımı", *History Studies* 8/4 (2016), 91.

⁸⁶ İdil-Ural, Türkistan ve Kırım temsilcisi olarak gazeteci-yazar Ayaz Bey İshakî (1878-1954) katılmıştır. Bk. *Filistin*, 10 Kânunuevvel 1931, XV/223-1890, 6.

⁸⁷ Kafkas Müslümanlarının temsilcisi olarak Rus işgaline karşı direnişle tanınan Dağıstanlı lider Şeyh Şâmil'in (1797-1871) torunu olan Said Şâmil (1901-1981) katılmıştır. Bk. *Filistin*, 10 Kânunuevvel 1931, XV/223-1890, 6.

⁸⁸ Abdülaziz es-Seâlibî Türkiye'yi de kongreye katılan ülkeler arasında saymıştır. Bk. es-Seâlibî, *Halfiyâtül-Mu'temerü'l-İslâmî bi'l-Kuds*, 339.

⁸⁹ Filistin, 7 Kânunuevvel 1931, XV/220-1887, Akça, "1931 Tarihli Kudüs İslam Kongresi ve Türkiye", 2/1167-1168; Özlem Tür, "Türkiye ve Filistin-1908-1948: Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 62/01 (01 Ocak 2007), 239-242 Kongreye katılanların isimleri için bk. Filistin, 10 Kânunuevvel 1931, XV/223-1890, 6.

⁹⁰ Akça, "1931 Tarihli Kudüs İslam Kongresi ve Türkiye", 2/1167.

⁹¹ *Filistin*, 10 Kânunuevvel 1931, XV/223-1890, 6.

Bu kongreye başta Türkiye⁹² olmak üzere İran, Afganistan, Arnavutluk, Mısır, Hicaz ve Irak gibi devletler resmi olarak delege göndermemişlerdir.⁹³

Türkiye'nin kongreye katılmamasının sebebi, 1924'te ilga etmiş olduğu halifelik konusunda gösterdiği hassasiyettir. Zira çeşitli mahfillerde ilga edilen halifelik makamının bu kongrede yeniden canlandırılacağı ve Fransa'da sürgünde olan son halife Abdülmecid'in⁹⁴ (1868-1944) yeniden halife ilan edileceği şeklinde birtakım spekülasyonlar yapılmaktaydı.⁹⁵ Aynı spekülasyonlar sebebiyle, bazı kesimlerce isimleri "Yeni İslam Halifesi" adayı olarak zikredilen Mısır Kralı Fuâd ile Hicaz Kralı İbnü's-Suûd da bu kongreden rahatsız olmuşlardır. Ayrıca, kongrenin gündeminde yer alan Kudüs'te bir İslam Üniversitesi kurulması düşüncesi Mısır'daki el-Ezher'in otoritesini sarsacağı endişesiyle el-Ezher mensupları ve Mısır kongreye çekinceli yaklaşmıştır.⁹⁶

⁹² Kongrede Türkiye'den resmi temsilci bulunmamakla beraber, o sırada Ürdün'de yaşayan filozof ve edip Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949) Amman'da mukim bir kişi olarak şahsı adına kongreye katılmıştır. Bk. *Filistin*, 10 Kânunuevvel 1931, XV/223-1890, 6. Öte yandan, İsmail Kara'nın verdiği bilgiye göre, ilim ve fikir adamlarından Hüseyin Kazım Kadri (1870-1934) Emin el-Hüseyî tarafından kongreye davet edilmiş, ancak o sağlık nedenlerini gerekçe göstererek kongreye katılmamıştır. Onun kongreye katılmamasının nedeni muhtemelen sağlık problemleri değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin kongreye karşı gösterdiği sert tutum olmalıdır. Bk. İsmail Kara, "1931 Kudüs İslam Kongresine Türkiye'den Kimse Katılmış mıydı?", *Derin Tarih* 69/44 (Aralık 2017).

⁹³ *Filistin*, 6 Kânunuevvel 1931, XV/219-1886, 5; Akça, "1931 Tarihli Kudüs İslam Kongresi ve Türkiye", 2/1166.

⁹⁴ Salih Nigar Keramet, *Halife İkinci Abdülmecid* (İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınları, 1964); O. Gazi Aşıroğlu, *Son Halife* (İstanbul: Çatı Yayınevi, 2011); Ali Satan, *Son Halife Abdülmecid Efendi* (İstanbul: Yazıgen Yayınevi, 2016); Hilal Livaoglu Menküç, "Mısır Basınında II. Abdülmecid (1926-1922)", *İslami İlimler Dergisi* 13/1 (01 Ağustos 2018), 63-83; Lâle Uçan, *Son Halife Abdülmecid Efendi'nin Hayatı – Şehzadelik, Veliahtlık ve Halifelik Yılları* (İstanbul: İstanbul Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2019); Cevdet Küçük, "Abdülmecid Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/263-264.

⁹⁵ Çeşitli ülkelerin basın yayın organlarında Kudüs'teki kongrede hilafetin yeniden canlandırılacağı şeklinde birtakım haberlerin yer alması üzerine Türkiye Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras durumu İngiltere'nin Ankara Büyükelçisine bildirerek halifeliği hortlatmanın İngiltere'ye karşı yıkıcı bir güç oluşturabileceğini söylemiştir. Bu arada Filistin Yüksek Komiseri Sir Arthur Wauchope ile irtibata geçen Türk dış işleri Abdülmecid'in Filistin ya da diğer ülkelere girebilmesi için gereken vizenin verilmemesini talep etmiştir. Kongre tertip heyeti başkanı Müftü el-Hüseyî halifelik söylentileri üzerine kongrede Abdülmecid'in tekrar halife olarak ilan edilmesinin kesinlikle gündeme gelmeyeceğini açıklamıştır. 3 Aralık 1931 tarihinde meclis gündemine gelen bu konu hakkında Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras söz konusu kongreye davet aldıklarını, ancak milletleri terakki yolundan alıkoymaya çalışan bu tür teşebbüslerle Cumhuriyet Türkiye'sinin bir alakasının olamayacağını belirtmiştir. Bk. *Filistin*, 6 Kânunuevvel 1931, XV/219-1886, 5; Kramer, *Islam Assembled The Advent of the Muslim Congresses*, 131; Akça, "1931 Tarihli Kudüs İslam Kongresi ve Türkiye", 2/1165; Yasin Beyaz, "1931 Genel İslam Kongresi'nin İslam Dünyasına Etkileri ve Türkiye'deki Yansımaları", *Journal of Islamicjerusalem Studies* 18/1 (17 Temmuz 2018), 48-52.

⁹⁶ es-Sealibî, *Halfiyâtül-Mu'temerî'l-İslâmî bi'l-Kuds*, 43-44; H. A. R. Gibb, *The Islamic Congress at Jerusalem in December 1931*, *Survey of International Affairs 1934*, ed. A. J. Toynbee (London:

Kudüs müftüsü Emin el-Hüseynî kongreyi açış konuşmasında Filistin’de Siyonist bir devletin kurulması tehlikesine dikkatleri çekmiş ve kongrede halifelik konusunun gündeme gelmeyeceğini belirtmiştir.⁹⁷ Kongrenin başında çeşitli komisyonlar için üye seçimi yapılmış, Çin Türkistan’ı ve Finlandiya Müslümanları temsilcisi olan Musa Bey Carullah bunlardan Öneriler Komisyonu’na seçilmiştir.⁹⁸

Kongre çalışmalarlarıyla ilgili kaynaklardan edindiğimiz intibaa göre, Musa Carullah’ın kongrede çok öne çıkan bir katılımcı olduğu söylenemez. Onun kongredeki ilk konuşması kongrenin beşinci günü olan 11 Aralık 1931 (1 Şaban 1350) cuma sabahı gerçekleşen yedinci oturumdadır.

Musa Carullah bu oturumda kongre başkanından konuşmak için söz ister, ancak daha sonra katılımcıların sadece üçte biri kadarı bu oturumda hazır olduğu için konuşmasının öğleden sonraki oturuma ertelenmesini, zira önemli bir konuşma yapmak istediğini ve kongreye şu ana kadar hiç kimsenin yapmadığı kadar büyük bir meblağda bağışta bulunacağını söyler.⁹⁹

Öğleden sonra başlayan sekizinci oturumda kongre başkanı konuşmasını yapmak üzere Musa Carullah’ı kürsüye davet eder. O Arapça yaptığı konuşmasında şunları söyler:

“Henüz yerine getirmedığım bir görevim ve omuzumda ödemediğim bir emanet var. Ben büyük bir milletten geliyorum. Selamlarımla ve beni size gönderen milyonlarca Çin Türkistan’ı ve Finlandiya Müslümanlarının selamlarıyla sizi selamlıyorum. Onlar biri zekât veren zenginler, diğeri fakirler olmak üzere iki sınıftırlar. Bu iki sınıfın bereketiyle ümmet yaşar, zanaat ve ticaretiyle zenginleşir. Onlarda hırsızlık bilinmez; onların dillerinde yalan dolaşmaz ve onlar arasında sarhoş ve fahişe bulunmaz; onlar hamamlara gizlenerek giderler.

Bizim kendisine ihanet etmek gerekmeden bir arkadaşımız var;

Sen ise başka birine yönelmekte ve onu dost edinmektesin.¹⁰⁰

Oxford University Press, 1935), 102-103; Kramer, *Islam Assembled The Advent of the Muslim Congresses*, 126; Akça, “1931 Tarihli Kudüs İslam Kongresi ve Türkiye”, 2/1164; Geçikli, “1931 Kudüs-İslam Kongresi ve Türkiye’nin Kongreye Yaklaşımı”, 92; Beyaz, “1931 Genel İslam Kongresi’nin İslam Dünyasına Etkileri ve Türkiye’deki Yansımaları”, 38-40.

⁹⁷ *Filistin*, 7 Kânunuevvel 1931, XV/220-1887, 1.

⁹⁸ Kongre organlarının ve çeşitli komisyonların seçimi hk.bk. *Filistin*, 9 Kânunuevvel 1931, XV/222-1889, 4.

⁹⁹ *Filistin*, 12 Kânunuevvel 1931, XV/225-1892, 6.

¹⁰⁰ Bu şiirin aslı şudur: لَنَا صَاحِبٌ لَا يَتَّبِعِي أَنْ تُخَوِّنَهُ وَأَنْتَ أَلْخَرَى فَارِحٌ وَخَلِيلٌ Söz konusu bu şiir mersiyeleriyle tanınan Emevîler dönemi şairlerinden Leylâ bint Abdillâh (Huzeyfe) b. Rehhâl(e) b. Şeddâd

Bizim durumumuz demiryolunun durumu gibidir. Bizim yeni bir karara ihtiyacımız yoktur. Bilakis bizim bu hatta mahsus olarak önceden alınmış olan kararları uygulamak için sebatla hareket edecek adamlara ihtiyacımız var. Ben bazı delegelerin Batıların medeniyette bize üstün geldiklerine dair söyledikleri sözlere katılmıyorum. Batı bize sadece maddi medeniyette üstün gelmiştir. Biz de onlara ruhimeniyette üstünüz.”¹⁰¹

Musa Carullah'ın bu konuşması uzayınca, üyelerden Avni Bey Abdülhâdî¹⁰² (1882-1970) hatibin konuşmasını diğer oturuma ertelemesi önerisinde bulunur ve bu öneriye karşı Musa Carullah "(Cumartesi) sabah ilk oturumda bana söz vermeniz halinde bunun bir sakıncası yoktur"¹⁰³ der ve bunun üzerine oturum başkanı sözü başka bir konuşmacıya verir. Ancak, kongre müzakerelerini yayımlayan Filistinli Hristiyanların sahibi olduğu günlük *Filistin* gazetesinde kongrenin dokuzuncu ve daha sonraki oturumlarına ait verilen bilgilerde ve müzakerelerde¹⁰⁴ Musa Carullah'ın konuşmalarına rastlanılamamıştır. Bu durum hem müzakerelerin gazetede özet verilmiş olmasından hem de Musa Carullah'ın toplantıda yeni bir konuşma yapma imkânı bulamamış olma ihtimalinden kaynaklanmış olabilir.

Öte yandan, Musa Carullah, yukarıda geçtiği üzere, kongreye büyük bir miktarda bağışta bulunacağını söylemişse de kongre müzakerelerini yayınlayan kaynaklardan bu bağışın mahiyeti hakkında herhangi bir bilgi edinilememiştir.¹⁰⁵

b. Kâ'b el-Ahyeliyye el-Âmiriyye'ye (ö. v. 1317'ten sonra) aittir. Bk. "وذي حاجة قلنا له ليلي الأخليلية، "وذي حاجة قلنا له لا تبج بها- ليلي الأخليلية"، (Erişim 09 Mart 2022). el-Ahyeliyye'nin hayatı hk.bk. Mustafa Kılıçlı, "Leylâ el-Ahyeliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/156-157.

¹⁰¹ *Filistin*, 12 Kânunuevvel 1931, XV/225-1892, 6.

¹⁰² Avni Bey Abdülhâdî 1882 yılında Nablus'ta doğmuş; eğitim için 1907'de İstanbul'a gelmiş ve 1910 yılında Paris'teki Sorbon Üniversitesi'ne gitmiştir. 1911 yılında Paris'te arkadaşlarıyla birlikte gizli Cem'iyetü'l-Arabiyyetü'l-Fetât'ı (Arap Gençlik Örgütü) kuran Avni Bey 1921-1932 yılları arasında Filistin'de yaşamış ve 1932 yılında Filistin'deki ilk meşru parti olan Hizbül-İstiklâlî'l-Arabî partisinin kurulmasında rol oynamıştır. 1936'da el-Lecnetü'l-Arabiyyetü'l-Ulyâ'nun (Arap Yüksek Komitesi) sekreteri, 1951-1956 yılları arasında Ürdün'ün Kahire Büyükelçisi, 1956 yılında da Ürdün Dışişleri bakanı olan Avni Bey Abdülhadi 15 Mart 1970'te Kahire'de vefat etmiştir. Hayatı hk.bk. Abdullah Adevî-Avni Fârîs, *Silsiletü'n-Nuhbeti'l-Filistinîyye* (İstanbul, التاريخ السوري المعاصر - عوني عبد الهادي - ٢٠٨-٢٠٧, ١٩٢١) (syrmh.com) (Erişim. 04 Şubat 2022); عوني عبد الهادي : المجاهد العربي الكبير من الرعيال الأول. (addustour.com) (Erişim. 04 Şubat 2022); عوني عبد الهادي- المعرفة (marefa.org) (Erişim. 04 Şubat 2022).

¹⁰³ *Filistin*, 12 Kânunuevvel 1931, XV/225-1892, 7.

¹⁰⁴ Kongrenin dokuzuncu ve diğer oturumlarındaki müzakereler için bk. *Filistin*, 13 Kânunuevvel 1931, XV/226-1893, 5; 14 Kânunuevvel 1931, XV/227-1894, 7; 15 Kânunuevvel 1931, XV/228-1895, 2-3, 5-6, 8; 16 Kânunuevvel 1931, XV/229-1896, 3-7.

¹⁰⁵ Özellikle Kudüs'te bir İslam Üniversitesi kurulması amacıyla kongrede çeşitli katılımcılar birtakım bağışlar yapmışlardır. Bu bağışların haberleri ve listesi için bk. es-Seâlibî,

On gün süren ve çoğu zaman gündem dışı konular üzerinde şiddetli tartışmaların yaşandığı kongre 17 Aralık 1931 (6 Şaban 1350) tarihinde sona ermiştir.¹⁰⁶

Bu kongreyle ilgili olarak Musa Carullah'ın bizzat isminin zikredildiği haberlerden biri de onun kongre sonrası 28 Kânunuevvel 1931 (18 Şaban 1350) pazartesi günü Hayfa'ya geldiği ve burada es-Seyyid Abdullah Teymûr'a¹⁰⁷ misafir olduğu haberidir.¹⁰⁸ Böylece Musa Carullah'ın belirtilen bu tarihte Kudüs'ten ayrıldığı anlaşılmaktadır.

3. Bigiyef'in Katıldığı İslam Kongreleriyle İlgili Bir Düzeltme

Musa Carullah'ın Rusya Müslümanlarının tarihî, coğrafi, siyasi ve kültürel şartlarına uygun bir hukuk mecellesi yazma denemesi olan *Kavâid-i Fıkhiyye*

Halfiyâtül-Mu'temeri'l-İslâmî bi'l-Kuds, 333-334; Filistin, 15 Kânunuevvel 1931, XV/228-1895, 5; 18 Kânunuevvel 1931, XV/231-1898, 7; 19 Kânunuevvel 1931, XV/232-1899, 1.

¹⁰⁶ Kongrede alınan kararlardan bazıları şunlardır: 1) Kudüs'te bir İslam üniversitesinin kurulması. 2) İslam Ansiklopedisinin hazırlanması için bir heyetin teşkil edilmesi. 3) Müslüman gençlik örgütlerinin tesis edilmesi. 4) Yahudilere toprak satışını engelleyecek ve Arap çiftçileri koruyacak bir şirketin kurulması. 5) İslam ülkelerindeki sömürgeciliğin kınanması. 6) Mescid-i Aksâ'daki el-Burak kapısının denetiminin Müslümanlara verilmesi. 7) Müslüman ülkelerde temsilcilikler açılması. 8) Kongrenin iki yılda bir toplanması. 9) Balfour Deklerasyonu'nun reddedilmesi. 10) Hicaz demiryolunun onarılması. 11) Mezhep ayrımı gözetmeksizin Müslümanlar arasında iş birliğini geliştirerek İslam kardeşliğini yaymak ve İslam kültürüyle Arapçayı yaygınlaştırmak için çaba harcanması. Bk. Kudüs Kongresi hakkında bk. es-Seâlibî, *Halfiyâtül-Mu'temeri'l-İslâmî bi'l-Kuds*, 341-360; Kramer, *Islam Assembled The Advent of the Muslim Congresses*, 123-141; Rıza, "el-Mu'temeri'l-İslâmiyyü'l-âmm fi Beytilmakdis", 113, 193, 284, 555; Gibb, *The Islamic Congress at Jerusalem in December 1931*, *Survey of International Affairs* 1934, 99-109; Ceren Altunbeğ Turgut, *Ortadoğu ve Filistin (1920-1949)* (Ankara: Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015); Kasımmıyya K., "al Muw'tamar al İslami li-'am fi'l-Kudus 1931 (Le congrès musulman général à Jérusalem)", *Etudes Historique* 19-20/20-21/ (Temmuz 1985); İslam Nafi, "The General Islamic Congress of Jerusalem Reconsidered", *The Muslim World* 86/ (Ekim 1996), 243-251; Tür, "Türkiye Ve Filistin - 1908-1948", 223-271; Sinan İlhan, "Kudüs'teki İslam Konferansının Perde arkası", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 20/1 (K 2007), 123-126; Ali Musa, "el-Mu'temeri'l-İslâmî fi'l-Kudsî Âmm 1931 ve Devruhu fi binâi'z-zeâmeti's-siyâsiyyeti li'l-Hâc Emîn el-Hüseynî", *Havliyyâtül-Kuds* 15/ (2013), 24-37; Akça, "1931 Tarihli Kudüs İslam Kongresi ve Türkiye", 2/1155-1171; Geçikli, "1931 Kudüs-İslam Kongresi ve Türkiye'nin Kongreye Yaklaşımı", 89-102; Fatih Kırışık, "Türk İslam Dünyasının Geleceği Açısından 1931 İslam Genel Kongresi Perspektifi", *II. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı, Kütahya 26 - 28 Ekim 2017* (Kütahya, 2017), 87-92; Beyaz, "1931 Genel İslam Kongresi'nin İslam Dünyasına Etkileri Ve Türkiye'deki Yansımaları", 35-56.

¹⁰⁷ Abdullah Teymûr Hayfa'da yaşayan Kazan asıllı bir ilim adamıdır. Teymûr 1945 yılında Kudüs'te Filistin Arap İzcilik Örgütü'nün (Cem'iyetü'l-Keşşâfi'l-Arabiyyi'l-Filistinî) kuruluşunda yer almış ve Başkan Vekilliği yapmıştır. Musa Carullah Bigiyef Hayfa'ya muhtemelen daha önceden tanışmış olduğu bu hemşerisini ziyarete gitmiş olmalıdır. Abdullah Teymûr hk. bk. "استعراض لكتاب « أياهم فلسطينية » للمرحوم الدكتور « تميم منصور » // الدكتور حاتم جوعيه - تقارير دراسات - "أمجاد العرب" (Erişim 09 Mart 2022); "الحركة الكشفية في فلسطين | مركز المعلومات الوطني الفلسطيني" (Erişim 09 Mart 2022).

¹⁰⁸ *Filistin*, 29 Kânunuevvel 1931, XV/240-1907, 4.

adlı eserini neşre hazırlarken onun başına “Giriş: Musa Carullah Bigiyef Hakkında Bir Nice Söz” adıyla uzun bir mukaddime yazmış ve burada Musa Carullah hakkında yapılmış olan birtakım çalışmalardan yararlanmıştı. İşte yararlandığımız bu çalışmaların bazılarında Musa Carullah’ın katıldığı İslam kongreleriyle ilgili elinizdeki makalede anlatılan olgularla bağdaşmayan kimi hatalı bilgiler olduğu ortaya çıkmıştır. Şimdi bu hatalı bilgilere bazı örnekler vermek istiyoruz:

Musa Carullah hakkında yüksek lisans tezi hazırlayan Ahmet Kanlıdere¹⁰⁹*Diyanet İslam Ansiklopedisi’ne* yazdığı “Mûsâ Cârullah” maddesinde şöyle demiştir:

“Mûsâ Cârullah, 1926’da Mekke’de yapılan Umumi Dünya Müslümanları Kongresi ile Kahire Hilâfet Kongresi’ne katıldı. 1927’de hacca ve oradan II. Hilâfet Kongresi’nde bulunmak üzere Kudüs’e gitti.”¹¹⁰

Yine Musa Carullah hakkında yüksek lisans tezi hazırlayan Mehmet Görmez, Musa Carullah’ın 1926 ve 1927 yılı faaliyetlerini anlatırken şunları söylemiştir:

“O bu kurultaya (Mekke Kongresi) resmen dâhil olmayıp Kaşgarlı Müslümanlardan aldığı vekâlet üzerine bağımsız delege sıfatıyla katılmıştır.

Ertesi yıl hacca gitmek için Rus makamlarından izin alan Musa Efendi yolda İstanbul’a uğramış ve *Müskirât* kitabını burada bastırmıştır. Musa Efendi’nin daha sonra kaleme aldığı *el-Veşîa* adlı kitabından anlaşıldığına göre bu sene hac kastıyla değil de Mekke Nedvesi’nden bir sene sonra

¹⁰⁹ Ahmet Kanlıdere, *Rusya Türklerinden Musa Carullah Bigi (1875-1949)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1988); Ayrıca bk. Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005).

¹¹⁰ Kanlıdere, “Mûsâ Cârullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 214/31 ,(2006. Mısır tarafından vize verilmemesi sebebiyle Kahire’deki Hilâfet Kongresi’ne katılmayan Musa Carullah, 1927 yılında yapmış olduğu hac seyahatine dair tuttuğu notlarında “Beşinci gün: 1927 sene Mayıs 15’de Odesa’dan hareket ettim” diyerek hac yolculuğuna Odesa limanından başladığını belirtmektedir; (Bk. Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 1a). Musa Carullah söz konusu notlarında 15 Temmuz 1927 tarihinde hac sonrası Medine ziyaretinden bahsetmiş (bk. Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 19a), notlarının sonunda ise “1927 senesi Kânun-ı evvel 20’de, Dekabr 20’de saat üç raddelerinde gündüz vapura oturdum. Ağustos 8’de indim; dört ay on iki gün kadar kaldım” demiştir (Bk. Bigiyef, *Not Defteri*, 5924, vr. 28a). Bundan Musa Carullah’ın Cidde güzergâhından gemiyle hacdan döndüğünü varsaydığımızda 8 ağustosta İstanbul’a indiği, burada yaklaşık dört ay on iki gün kaldıktan sonra da 20 Aralık 1927 tarihinde Rusya’ya gitmek üzere tekrar vapura bindiği anlaşılır. Bu sebeple de o münhasıran 1927 yılı haccından sonra doğrudan doğruya (yaklaşık dört yıl sonra 1931’de yapılacak olan) II. Hilâfet Kongresi’ne katılmak üzere Kudüs’e gitmemiş, ülkesinden hacca gidip tekrar ülkesine dönmüştür. Ayrıca, Kudüs’teki kongrenin adı da bilindiği üzere “II. Hilâfet Kongresi” değil, “Genel İslam Kongresi”dir (el-Mu’temerü’l-İslâmiyyü’l-Âmm).

yapılması kararlaştırılan Kudüs Nedvesi'ne katılmak amacıyla bu seferi gerçekleştirmiştir."¹¹¹

Hamdi Mert de Musa Carullah'ın hayatıyla ilgili makalesinde şöyle demiştir:

"1926'da Mekke'de toplanan 'Bütün Dünya Müslümanları Kongresi'ne Kaşgarlı Müslümanlar adına bağımsız delege sıfatıyla katıldı. Bu kongrenin zabıtlarını 'El-Mu'temeru'l-Mekkî ve Küllü-mâ Cerâ fihi ve Küllü Mesâlihîhi'¹¹² adıyla yayınladı (Carullah, 1933). Dönüşte İstanbul ve Ankara'ya uğradı. Ankara'da devlet ricali ile görüşmeler yaptı. T.B.M.M'ni ziyaret ederek toplantıları izledi. Buradan Mısır'a geçti ve Kahire'de toplanan "Hilâfet Kongresi"ne katıldı."¹¹³

Remzi Kurtde de ise MusaCarullah Bigiyef hakkında yaptığı doktora tezinde Mekke kongresini kastederek şöyle demiştir:

"Musa Carullah bu kongreden sonra da Mısır'da yapılacak Hilâfet Kongresine davetli olarak gider."

¹¹¹ Görmez, *Musa Carullah Bigi-Hayati, Fikirleri ve Eserleri*, 41. Musa Carullah 1934 yılında İran'a giderek burada Şiilik üzerine bazı gözlemlerde ve araştırmalarda bulunmuştur. İran'da Tahran, Tebriz ve Meşhet gibi çeşitli şehirleri gezen Musa Carullah buradan Bağdat'a gitmiş ve İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin (ö. 150/767) türbesine yakın bir yerde misafir kalmıştır. Musa Carullah bu seyahati sırasında Şiilerin dini inançları ve gündelik hayatlarıyla ilgili yaptığı gözlemleri ile Şia kaynaklarından okuduğu bilgileri birleştirerek 1935 yılında *el-Veşîa fi Nakdi Akâidi'ş-Şîa* (Kahire 1935; 1403/1982, Dârü'l-Kütübî's-Selefiyye; nşr. Nasır b. Abdullah el-Kafarî, Kahire 2013/1435, Mektebetü'l-İmâmî'l-Buhârî; nşr. Muhammed Amâre, Kahire 1436) adında bir kitap yazmıştır. Musa Carullah bu eserinde dönemin büyük Şii âlimlerinden Kâşîfü'l-gitâ Muhammed Hüseyin b. Ali b. Rıza en-Necefi (1877-1954) ile görüşmelerini anlatmış ve Mehmet Görmez'in yukarıda sayfasını verdiği yerde şunları söylemiştir: "Günümüzde Şia'nın müçtehit imamlarından olan Muhammed el-Hüseyin Âl-i Kâşîfi'l-gitâ'yı ilk defa Kudüs'te gördüm; sonra onu tam olarak tanıdım, çünkü Kudüs Kongresi'nde günlerce onunla beraber oturdum. O birinci sırada benim sağımda oturuyordu. Bir süre sonra onu Necef-i Şerif'teki evinde ziyaret ettim. Bana *Aslu'ş-Şîa* adlı kitabını verdi ve 'Onu incele, onda pek çok hakikat bulacaksın; Batılı âlimler onu güzel bulmuş hatta bazı methetmiştir' dedi. Sonra onu ikinci defa ziyaret ettim ve çeşitli defalar Cuma namazında ona uydum. Günler sonra, onun *Aslu'ş-Şîa* adlı kitabını okudum..." demekte (bk. Musa Carullah Bigiyef, *el-Veşîa fi Nakdi Akâidi'ş-Şîa* [Kahire: Matbaatü'l-Kilânî, 1982], 34) ve bu kitapla ilgili eleştirilerini sıralamaktadır. Görüldüğü gibi, Musa Carullah'ın *el-Veşîa* adlı eserinde Mehmet Görmez'in yukarıda ifade ettiği şekilde "*el-Veşîa* adlı kitabından anlaşıldığına göre bu sene hac kastıyla değil de Mekke Nedvesi'nden bir sene sonra yapılması kararlaştırılan Kudüs Nedvesi'ne katılmak amacıyla bu seferi gerçekleştirmiştir" şeklinde bir mana bulunmamaktadır. Kaldı ki, Musa Carullah'ın *el-Veşîa*'dan naklettiğimiz ifadelerinde ne hac geçmekte ne Mekke Nedvesi geçmekte ne de Kudüs Nedvesi'nin 1926 tarihinde gerçekleşen Mekke Kongresinden bir sene sonra yapılmasının kararlaştırıldığı geçmektedir. Burada o sadece Kâşîfü'l-gitâ Muhammed Hüseyin ile Kudüs Kongresi'nde tanıştıklarından bahsetmektedir.

¹¹² Bu eserin adında geçen son iki kelime "Küllü Mesâlihîhi" (Onun Bütün Faydaları) değil, "Küllü Mesâlihîhi" (Onun Bütün Meseleleri) olmalıdır.

¹¹³ Mert, "Musa Carullah Bigiyef – Hayati, Mücadelesi, Fikirleri", 128.

“Carullah 1927 yılında hacca gitmek için izin alır. Hacca giderken tekrar İstanbul’a uğrar, Kırım’da hazırladığı “Müskirat Kitabını” İstanbul’da bastırır. Hacdan sonra Kudüs’e geçerek burada yapılan 2. Hilafet Kongresi’ne katıldığını *el-Veşîa* adlı eserinden öğreniyoruz.”¹¹⁴

Biz de naklettığımız bu bilgilerin doğruluğuna güvenerek onları toparlayıp birleştirmiş ve “Giriş: Musa Carullah Bigiyef Hakkında Bir Nice Söz” adlı çalışmamızda şöyle demiştik:

“Musa Carullah 1926’da Mekke’de toplanan Dünya Müslümanları Kongresi’ne Kaşgarlı Müslümanlar adına bağımsız delege sıfatıyla katılmış ve daha sonra bu kongrenin zabıtlarını yayımlamıştır. Mekke’den vatanına dönüşü sırasında İstanbul ve Ankara’ya uğrayan Musa Carullah burada bazı devlet adamlarıyla çeşitli görüşmeler yapmış, daha sonra ise Kahire’de toplanan I. Hilâfet Kongresi’ne katılmıştır.

Musa Carullah kongre sebebiyle bulunduğu Mısır’dan 1927’de hac vazifesini ifa için Hicaz’a gitmiş, dönüşte ise II. Hilâfet Kongresi’ne katılmak üzere Kudüs’e gelmiştir.”¹¹⁵

Her ne sebepten kaynaklanırsa kaynaklansın ve hangi gerekçe ile olursa olsun, yukarıdaki cümlelerimde bulunan maddi hatalardan dolayı bütün okuyucularımdan özür diliyorum ve söz konusu hataları burada açık bir şekilde düzeltmek istiyorum:

1. Elinizdeki çalışmanın ilk bölümlerinde de belirtildiği gibi, Musa Carullah Kahire’de düzenlenen Hilafet Kongresi’ne Mısır’ın ülkeye giriş vizesi vermemesi sebebiyle katılamamıştır.

2. Musa Carullah Mekke’ye gidebilmek için vize almak amacıyla Ankara’ya gitmiş ve burada çeşitli devlet yetkilileriyle görüşmüştür.

3. Kahire’deki Hilafet Kongresi (13-19 Mayıs 1926) tarih bakımından Mekke’deki Dünya Müslüman Kongresi’nden (7 Haziran-5 Temmuz 1926) öncedir.

4. Musa Carullah Mekke’deki Dünya Müslümanları Kongresi’ne “Kaşgarlı Müslümanlar adına bağımsız delege” sıfatıyla değil, Moskova ve Leningrad Müslümanları temsilcisi olarak katılmıştır.

5. Musa Carullah 1927 yılında Mısır’dan değil, doğrudan doğruya kendi ülkesinden hacca gitmiş, hacdan sonra da Kudüs’e değil, memleketine dönmüştür.

¹¹⁴ Kurtdede, *Musa Carullah Bigiyef ve İslam Hukuku ile İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, 24. 111. dip notta Mehmet Görmez’in ifadeleri için söylenen hususlar Kurtdede’nin bu ifadeleri için de geçerlidir.

¹¹⁵ Koca, “Giriş: Musa Carullah Bigiyef Hakkında Bir Nice Söz”, 26-27.

6. Kudüs'te düzenlenen kongrenin adı "II. Hilafet Kongresi" değil, Genel İslam Kongresi'dir (el-Mu'temerü'l-İslâmiyyü'l-Âmm, the General Islamic Congress) ve 1930 yılında ülkesi Rusya'yı terk etmek zorunda kalan Musa Carullah Kudüs'teki bu kongreye hicrette bulunduğu Mısır'dan katılmıştır.

Bu maddi gerçekler ışığında yukarıda adı geçen "Giriş: Musa Carullah Bigiyef Hakkında Bir Nice Söz" adlı çalışmamdaki ilgili cümleleri şöyle düzeltmek istiyorum:

"Musa Carullah 13-19 Mayıs 1926 tarihleri arasında Kahire'de düzenlenen Hilafet Kongresi'ne Mısır'ın giriş vizesi vermemesi sebebiyle katılamamış; 7 Haziran-5 Temmuz 1926 tarihlerinde Mekke'de düzenlenen Dünya Müslüman Kongresi'ne ise Moskova ve Leningrad Müslümanları temsilcisi olarak katılmıştır.

Musa Carullah 1927 yılında ülkesinden hac için Mekke'ye gitmiş ve hacdan sonra da tekrar ülkesine dönmüştür. Carullah, 7-17 Aralık 1931 tarihlerinde Kudüs'te düzenlenen Genel İslam Kongresi'ne (el-Mu'temerü'l-İslâmiyyü'l-Âmm) ise Çin Türkistan'ı ve Finlandiya Müslümanları temsilcisi olarak muhacir bulunduğu Mısır'dan katılmıştır."

Sonuç

Musa Carullah Bigiyef (1875-1949) hayatını İslamî ilimlere ve Müslümanların çeşitli dinî, siyasi, sosyal ve kültürel meselelerine adanmış bir ilim adamıdır. O İslami ilimlerle ilgili pek çok konuda eserler yazmış; içinde yaşadığı toplumun ve İslam dünyasının çeşitli düşünsel ve siyasal sorunları hakkında birtakım milli ve milletlerarası toplantılara katılmıştır.

Bu çerçevede Musa Carullah Bigiyef 13-19 Mayıs 1926 tarihinde Kahire'de düzenlenen Hilafet Kongresi'ne (el-Mu'temerü'l-İslâmiyyü'l-Âmm li'l-Hilâfeti) Mısırlı kongre tertip heyeti tarafından davet edilmiş, ancak yine Mısır yetkilileri tarafından ülkeye giriş vizesi verilmemiş ve bu sebeple de adı geçen kongreye katılamamıştır. Bazı kimseler Musa Carullah'a vize verilmemesini Mısır'ın Rusya'dan çekinmesiyle açıklamaya çalışmışlardır. Bu kişilere göre, Musa Carullah Rusya'daki Bolşevik yönetimine muhalif bir kimse olduğu için ona Mısır'a giriş vizesi vermek demek Rusya'yı karşısına almak demektir. Ne var ki, bize göre bu yorum isabetli gözükmemektedir. Çünkü şayet Rusya Musa Carullah'ın Mısır'a gitmesinden rahatsız olmuş olsaydı, onun bütünüyle yurt dışına çıkışını yasaklardı ve böylece Musa Carullah ne Türkiye'ye ne de Hicaz'a gidebilirdi. Hâlbuki o Mısır'daki kongreden yaklaşık on sekiz gün kadar sonra Mekke'de düzenlenen Dünya Müslüman Kongresi'ne katılmıştır. Ayrıca, şayet yukarıdaki iddia doğru olmuş olsaydı, Mısır ona hem Hicaz'a (Mekke) gidiş vizesi vermezdi hem de daha yeni kurulan Hicaz Krallığı'nın da Rusya'yı karşısına almaktan çekinmesi gerekirdi. Dolayısıyla, Musa

Carullah'a Mısır'a giriş vizesi verilmemesinin sebep veya sebeplerini Mısır'ın Rusya'dan çekinmesinde değil; onun İngiliz gölgesindeki Mısır yönetimine, Mısır Kralı Fuâd'ın "Yeni İslam Halifesi" seçilmesi ihtimaline ve el-Ezher ulemasının hilafet hakkındaki genel yaklaşımlarına karşı olmasında aramak gerekir.

Öte yandan, Musa Carullah 7 Haziran-5 Temmuz 1926 tarihlerinde Mekke'de tertip edilen Dünya Müslüman Kongresi'ne (Mu'temeru'l-âlemi'l-İslami) vize sorunları sebebiyle geç katılmış ve burada yaptığı müzakerelerde hem Hicaz Kralı İbnü's-Suûd'un yönetimine hem de kongreye karşı olumlu yaklaşımlar içerisinde olmuştur. Ayrıca o, 7-17 Aralık 1931 tarihlerinde Kudüs'te düzenlenen Genel İslam Kongresi'ne (el-Mu'temeru'l-İslâmiyyü'l-Âmm) de katılmıştır. Musa Carullah'ın katıldığı bu iki kongrede yaptığı konuşma ve müzakerelerden, onun adı geçen bu toplantılara yön veren aktif katılımcılardan olmadığı, daha çok dinleyici konumunda bulunduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Adevî, Abdullah - Fâris, Avni. *Silsiletü'n-Nuhbeti'l-Filistiniyye*. İstanbul, 2. Basım, 1921.
- Akça, Mehmet. "1931 Tarihli Kudüs İslam Kongresi Ve Türkiye". *Kuruluşundan 90.Yılına Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu 23-25 Ekim 2013/Eskişehir*. haz. Arzu Güvenç Saygın. 2/1155-1171. Ankara, 2016.
- Akgün, Seçil. "Halifelüğün Kaldırılması Olayının Çeşitli Tepkileri". Ankara, 1976.
- Akgün, Seçil. "Halifelüğün Kaldırılmasının Etkenleri", *Türkiye Cumhuriyeti Devletin Temel Dinamikleri Açısından 3 Mart 1924 Yasaları ve Günümüze Yansımaları Sempozyumu Bildirileri, 5-6 Mart 2007*, Ankara 2007, 276-283.
- Akil, Abdullah el-. "فيصن دمحم خيشلا دي جولا لجالع". 07 Mart 2022. Erişim 07 Mart 2022. [http://www.ikhwan.wiki/index.php?title=%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%84%D9%85_%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%AC%D9%8A%D9%87_%D8%A7%D9%84%D8%B4%D9%8A%D8%AE_%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF_%D9%86%D8%B5%D9%8A%D9%81\(1302_%D9%80_1391%D9%87%D9%80_%3D_1884_%D9%80_1971%D9%85\)](http://www.ikhwan.wiki/index.php?title=%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%84%D9%85_%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%AC%D9%8A%D9%87_%D8%A7%D9%84%D8%B4%D9%8A%D8%AE_%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF_%D9%86%D8%B5%D9%8A%D9%81(1302_%D9%80_1391%D9%87%D9%80_%3D_1884_%D9%80_1971%D9%85))
- Akkor, Mahmut. "Dinî Bir Müessesenin Sonu: Hilafet'in İlgası". *History Studies* 4/1 (2012), 15-28.
- Ali, Khalid. *Ali Brothers: The Life and Times of Maulana Mohamed Ali and Shaukat Ali*. Karachi: Royal Book Company, 2012.
- Arîd, Velîd el-. "Emîn el-Hüseyîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/116-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Asmaa Baderleddin, Sabry Mohamed. *Mısır Basımında 1919-1924 Dönemi Türkiye'sinin İmajı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Aşıroğlu, O. Gazi. *Son Halife*. İstanbul: Çatı Yayınevi, 2011.
- Atay, Falih Rıfkı. *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri*. İstanbul: Sel Yayınları, 1955.
- Aytepe, Oğuz. "Yeni Belgelerin Işığında Halifelüğün Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 8/29 (01 Eylül 2002), 15-29.
- Balaban, Hüseyin Rahmi. "Musa Carullah, Hayatı, Felsefesinden Birkaç Çizgi, Eserleri". *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 1/1-4 (1953), 173-178.
- Başoğlu, Tuncay. "Zavâhiri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/154-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Beyaz, Yasin. "1931 Genel İslam Kongresi'nin İslam Dünyasına Etkileri Ve Türkiye'deki Yansımaları". *Journal of Islamicjerusalem Studies* 18/1 (17 Temmuz 2018), 35-56. <https://doi.org/10.31456/beytulmakdis.372722>
- Bıyıklı, Mustafa. *Batılılaşma Sürecinde Hilafet Tartışmaları Ve İslam Dünyasındaki Etkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*. Petersburg: Maksudof Matbaası, 1914.
- Bigiyef, Musa Carullah. *el-Veşâa fî Nakdi Akâidi's-Şia*. Kahire: Matbaatü'l-Kilânî, 1982.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*. nşr. Muhammed Alîm Efendi Maksudef. Kazan: Ümid Matbaası, 1912.
- Bigiyef, Musa Carullah. *İslahat Esasları*. Petrograd, 1917.
- Bigiyef, Musa Carullah. *İslam Milletlerine: Dinî, Edebî, İctimai Siyasi Meseleler-Tedbirler Hakkında*. Berlin: Matbaay-ı Kayyâni, 1923.

- Bigiyef, Musa Carullah. *Kavâid-i Fıkhiyye: Ahkâm-ı Şer'iyeye Mecellesine Medhal Olmak Sıfatıyla*. nşr. Ahmed el-İshakî. Kazan: Örnek Matbaası, 1910.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Kur'ân-ı Kerîm Âyet-i Kerîmelerinin Mûciz İfadelerine Göre Ya Cûc*. Berlin, 1933.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Mülâhaza*. Petrograd: Maksudof Matbaası, 1914.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Not Defteri*. Milli Kütüphane, 5924, 1a-66b.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Şeriat Esasları*. nşr. Muhammed Alîm Efendi Maksudof. Petersburg: Maksudof Matbaası, 1917.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Tertibü's-suveri'l-kerîme ve tenâsübühâ fi'n-nüzûli ve fi'l-mesâhif*. Bhopal, 1944.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Uzun Günlerde Oruç*. nşr. Yusuf Uralgiray. Ankara: Kazan Türkleri Kültür Ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1975.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Uzun Günlerde Rûze*. Kazan: Ümid Matbaası, 1911.
- Bilge, Mustafa L. "Fuâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/201-202. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Musa Carullah Bigiyev". *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi: Türk Dünyası Düşünür Temsilcileri*. ed. Süleyman Hayri Bolay. 4739-4754. Ankara: Nobel Yayınları, 2015.
- Bostancı, Mustafa. *Suudi Arabistan Devleti'nin Kuruluşu Ve Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Bukarlı, Edip. "Diyarbakır ve Çevresinin Hilafetin Kaldırılmasına Karşı Verdiği Tepkiler Üzerine Bir İnceleme". *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 5/12 (29 Ekim 2019), 1154-1181.
- Buzpınar, Ş. Tufan. "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/339-340. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Çağlar, Behçet Kemal. *Atatürk Denizinden Damlalar*. İstanbul: Ak Yayınları, Baha Matbaası, 2. Basım, 1969.
- Çakırlar, Akıncan. "(Doc) Türklerin Kurultay Mücadelesi: 1905-1917 Müslüman Kurultayları | Akıncan-Academia.edu". Erişim 09 Mart 2022. https://www.academia.edu/39711966/T%C3%9CRKLER%C4%B0N_KURULTAY_M%C3%9CCADELES%C4%B0_1905_1917_M%C3%9CSL%C3%9CMAN_KURULTAYLARI?auto=download
- Dede, Fahrettin. *İngiliz İşgali Sonrası Mısır'da Siyasî ve Fikrî Yapılanma (1882-1928)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı (devletarsivleri.gov.tr), erişim. 14.02.2022.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, 185 – 63, tarih. M-06-05-1926.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Fon: HR.İM; 253 - 96: M-31-05-1926.
- Dupont, Anne-Laure. "Des Musulmans Orphelins De L'empire Ottoman Et Du Khalifat Dans Les Années 1920". *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 2/82 (2004), 43-56.
- Freitag, Ulrike. "The Dihliz of the Learned: Bayt Naşif as a Node in Reformist Muslim Circles (Mid 19th-Mid 20th Centuries)". *King Faisal Center for research and Islamic Studies*.
- Filistin, 28 Ayyar 1926, X/24-878, 2; 6 Kânunuevvel 1931, XV/219-1886, 5; 7 Kânunuevvel 1931, XV/220-1887, 1; 9 Kânunuevvel 1931, XV/222-1889, 4; 10 Kânunuevvel 1931, XV/223-1890, 6; 12 Kânunuevvel 1931, XV/225-1892, 6-7; 13 Kânunuevvel 1931, XV/226-1893,

5; 14 Kânunuevvel 1931, XV/227-1894, 7; 15 Kânunuevvel 1931, XV/228-1895, 2-3, 5-6, 8; 16 Kânunuevvel 1931, XV/229-1896, 3-7; 18 Kânunuevvel 1931, XV/231-1898, 7; 19 Kânunuevvel 1931, XV/232-1899, 1; 29 Kânunuevvel 1931, XV/240-1907, 4.

- Geçikli, Recep Murat. "1931 Kudüs-İslam Kongresi ve Türkiye'nin Kongreye Yaklaşımı". *History Studies* 8/4 (2016), 89-102.
- Gibb, H. A. R. *The Islamic Congress at Jerusalem in December 1931*, *Survey of International Affairs* 1934. ed. A. J. Toynbee. London: Oxford University Press, 1935.
- Görmez, Mehmet. *Musa Carullah Bigi - Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Görmez, Mehmet. *Musa Carullah Bigiyef*. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Göyünc, Nejat. "Hilâfet ve Kaldırılması". *Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan II*, 1982.
- Gündoğdu, Abdullah. "Musa Carullah Bigiyef ve Milli Kongreler". *Kazanlı Yenilikçi Alimler: Musa Carullah*. ed. Ali Arslan. III/333-346. İstanbul: Türk Dünyası Kültür Başkenti Es-kişehir 2013 Ajansı, 2014.
- Hablemitoğlu, Necip. *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*. Ankara: Kırım Dergisi Yayınları, 1997.
- Hacı, Muslihuddin. "Hilafet Meselesi". *Asrî Müslümanlık* 15/ (Haziran 1927), 135-137.
- Hacı, Muslihuddin. "Mekke'de İctima Eden Âlem-i İslam Mu'temerine Dair". *Asrî Müslümanlık* 13/ (Kasım 1926), 291-293.
- Hüseyin, İmran. "1926'da Toplanan Halifelik Kongresi Ve İslâmî Politik Düşüncede Durgunluk Dönemi". çev. Atalar Kürşad. *İktibas* 138 (Haziran 1990), 32-34.
- Hüseyin, İmran. "1926'da Toplanan Halifelik Kongresi Ve İslâmî Politik Düşüncede Durgunluk Dönemi". çev. Atalar Kürşad. *İktibas* 139 (Temmuz 1990), 26-27.
- Hüseyin, İmran. "1926'da Toplanan Halifelik Kongresi Ve İslâmî Politik Düşüncede Durgunluk Dönemi". çev. Atalar Kürşad. *İktibas* 140 (Ağustos 1990), 26-27.
- İbâza, Faruk Osman. *Hafız Vehbe*. Matbaay-ı Cerîdeti's-Sefir, ts.
- İdrisî, Alimcan el-. "Musa Carullah Efendi Bigey". *Türk Yurdu Mecmuası* 8/89 (1331), 186-193 (2696-2703).
- İdrisî, Alimcan el-. "Musa Carullah Efendi Bigi". *Türk Kültürü* 25/288 (Nisan 1987), 240-246.
- İkdâm, 5 Zilhicce 1344 / 18 Mayıs 1926 Salı, 33. Sene, nr. 10452.
- İleri, Gülşah. *Musa Carullah'ın Eserlerinde Rusya Müslümanlarının İlk Siyasi Faaliyetleri: 1905-1906 Yazıları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- İlhan, Sinan. "Kudüs'teki İslam Konferansının Perde Arkası". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 20/1 (K 2007), 123-126.
- İnalçık, Halil. "Büyük Devrim: Hilâfetin Kaldırılması ve Lâikleşme". *Doğu-Batı* 1/3 (1998), 69-74.
- İstek, Gülşen. "Hilâfetin Kaldırılmasının Avusturya Basınında Yansımaları". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/24 (2019), 684-712.
- Kanlıdere, Ahmet. *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2005.
- Kanlıdere, Ahmet. "Mûsâ Cârullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/214-216. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Kanlıdere, Ahmet. "Reform Within Islam – The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars". *Middle Eastern and Balkan Studies Series 1* (ts.).
- Kanlıdere, Ahmet. *Rusya Türklerinden Musa Carullah Bigi (1875-1949)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1988.
- Kanlıdere, Neşe. *Bolşevik İhtilalinin İlk Yıllarında Kırım'da İslamiyet ve 'Asrî Müslümanlık' Dergisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Kara, İsmail. "1931 Kudüs İslam Kongresine Türkiye'den Kimse Katılmış mıydı?" *Derin Tarih* 69/44 (Aralık 2017).
- Kasımuyya K. "al Muw'tamar al İslami l-'am fi'l-Kudus 1931 (Le congrès musulman général à Jérusalem)". *Etudes Historique* 19-20/20-21/ (Temmuz 1985).
- Kedourie, Elie. "Egypt and the Caliphate 1915-1946". *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 95/3-4 (1963), 208-248.
- Keskioğlu, Osman. "Musa Carullah, Hayatı, Görüşleri ve Eserleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/ (1964), 63-73.
- Khairutdinov, Aidar Garifutdinovich. *Rusya'dan, Demek Mümkün Yalnız Ben (Musa Bigiyef'in 1927 Yılı Hacıhâmesi) Русиядән, димәк мөмкин, йалғыз бән... (Муса Бигиевнең 1927 нче елгы хажнамәсе)*. Kazan: Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Shigabutdin Marjani Tarih Enstitüsü, 2016.
- Kılıçlı, Mustafa. "Leylâ el-Ahyeliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/156-157. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kırışık, Fatih. "Türk İslam Dünyasının Geleceği Açısından 1931 İslam Genel Kongresi Perspektifi". *II. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı, Kütahya 26 - 28 Ekim 2017*. 87-92. Kütahya, 2017.
- Kiraz, Seydi. "Tatar Edebiyatında Hac Seyâhatnâmeleri ve Musa Carullah'ın Hac Seyâhatnâmesi". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkileri Merkezi Dergisi* 7/1 (2021).
- Koca, Ferhat. "Giriş: Musa Carullah Bigiyef Hakkında Bir Nice Söz". *Kavaid-i Fıkhiyye-İslam Hukukunun Genel İlkeleri*. haz. Ferhat Koca - Fatih Karataş - Ahmet Yasin Küçüktiryaki. 19-128. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Kramer, Martin. *Islam Assembled The Advent of the Muslim Congresses*. New York: Columbia University Press, 1986.
- Kurtdede, Remzi. *Musa Carullah Bigiyef ve İslam Hukuku İle İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Küçük, Cevdet. "Abdülmeccid Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/263-264. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Mağribî, Muhammed Ali. *Alâmü'l-Hicaz fi'l-karni'r-râbi'i aşera li'l-hicreti 1301-1400*. Cidde: Tehame, ts.
- Maraş, İbrahim. "Musa Carullah". *XIX. Yüzyıldan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri*. ed. Kemal Sözen. 289-300. İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- Masud, Muhammad Khalid. "Kifâyetullah Dihlevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/566-567. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Menküç, Hilal Livoağlı. *Mısır Basımında Hilâfet Tartışmaları 1922-1926*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Menküç, Hilal Livoağlı. "Mısır Basımında II. Abdülmeccid (1922-1926)". *İslami İlimler Dergisi* 13/1 (01 Ağustos 2018), 63-83.

- Menküç, Hilal Livaoglu. "The Egyptian Response to the Abolition of the Caliphate: A Press Survey". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 15/30 (Güz 2019), 109-133.
- Mert, Hamdi. "Musa Carullah Bigiyef – Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri". *Bilig* 8/ (1999), 125-141.
- Midani, Mohammed Amin al-. "Le mouvement du panislamisme (1ere partie) : son origine, son développement". *Les cahiers de l'Islam*. Erişim 09 Mart 2022. https://www.lescahiersdelislam.fr/Le-mouvement-du-panislamisme-1ere-partie-son-origine-son-developpement_a72.html
- Midani, Mohammed Amin al-. "Le mouvement du panislamisme: son origine, son développement, et la création de l'Organisation de la Conférence Islamique". *Les cahiers de l'Islam*. 07 Mart 2022. Erişim 07 Mart 2022. https://www.lescahiersdelislam.fr/Le-mouvement-du-panislamisme-1ere-partie-son-origine-son-developpement_a72.html
- Midani, Mohammed Amin al-. "Les deux Congrès musulmans de 1926". *le Courrier du Geri. Recherches d'islamologie et de théologie musulmane, printemps* 2/2 (1999), 101-110.
- Mrini, Najat. "Seâlibî, Abdülazîz b. İbrâhim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/235-236. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Murat, Turgay - Özmen, Nida. "Hilâfetin Kaldırılmasının Türk Basınına Yansımaları". *Turkish Studies* 13/8 (Spring 2018), 137-160.
- Musa, Ali. "el-Mu'temeru'l-İslâmî fi'l-Kudsî Âmm 1931 ve Devruhû fi binâ'z-zeâmeti's-siyâsiyeti li'l-Hâc Emin el-Hüseynî". *Havliyyâtü'l-Kuds* 15/ (2013), 24-37.
- Nafi, İslam. "The General Islamic Congress of Jerusalem Reconsidered". *The Muslim World* 86/ (Ekim 1996), 243-251.
- Öz, Mustafa. "Mütevekkil-Alellah, Yahyâ Hamidüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/215-216. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özcan, Azmi. "Hilâfet (Osmanlı Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/546-553. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özcan, Azmi. "Şevket Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/30. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Rıza, Muhammed Reşid. "el-Mu'temeru'l-İslâmiyyü'l-âmm fi Beytilmakdis". *Mecelletü'l-Menâr* 32/2 (Şevval 1350), 113-116.
- Rıza, Muhammed Reşid. "Mu'temeru'l-hilâfe". *Mecelletü'l-Menâr* 26/10 (Şaban 1344), 789-791.
- Rıza, Muhammed Reşid. "Rihletü'l-Hicâz". *Mecelletü'l-Menâr* 20/8 (30 Mayıs 1336), 352-368.
- Rorlich, Azade-Ayşe. "Bigi, Musa Yarullah". *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*. ed. J. L. Esposito. 216-218. Oxford, 1995.
- Satan, Ali. "Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde Halifelikle İlgili Belgeler". *Tarihimizden Portreler Osmanlı Kimliği*. ed. Zekeriyya Kurşun - Haydar Çoruh. 245-255. İstanbul, 2013.
- Satan, Ali. "Uluslararası İlişkiler Bağlamında Halifeliğin Kaldırılışı". *Yeni Türkiye* 8/44 (2002), 472-480.
- Seâlibî, Abdülaziz es-. *Halfiyâtül-Mu'temeri'l-İslâmî bi'l-Kuds (h.1350/ m.1931)*. nşr. Hammâdî es-Sâhilî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- Sékaly, Achille. "Les Deux Congres Generau de 1926". *Revue du Monde Musulman* 14/ (Dönem 1926), 29-215.
- Seyyid, el-Furâfî (Abdurrahman el-Kevâkîbî). *Ümmü'l-Kurâ*. Mısır: el-Matbaatü'l-Mısriyyetü bi'l-Ezher, 1350.

- Sünbül, Semîre Ahmed Ömer. “Devru Hâfız Vehbe fî resmi siyaseti'l-memleketi'l-hâriciyyeti bi'l-memleketi'l-Arabiyyeti's-Suûdiyyeti fi ahdi'l-Melik Abdilaziz”. *Mecelletü Külliyyeti't-terbiyye Câmiatü Porsaid* 1/9 (Yenayer 2011), 61-79.
- Süveydâ, Musa b. Süleyman es-. “في صين دمخه خي شل ازا ج حل اهي جو”. 07 Mart 2022. Erişim 07 Mart 2022. <http://www.odabasham.net/%D8%AA%D8%B1%D8%A7%D8%AC%D9%85/72680-%D9%88%D8%AC%D9%8A%D9%87-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%AC-%D8%A7%D8%B2-%D8%A7%D9%84%D8%B4%D9%8A%D8%AE-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D9%86%D8%B5%D9%8A%D9%81>
- Tekin, Cemile. “Hilafetin Kaldırılmasının Bosna-Hersek Basınına Yansımaları (1924-1939)”. *Tür-koloji Araştırmaları* 12/26 (2017), 171-184.
- Tiryaki, Fatih. “Modern Mısır Düşüncesinde Hilafet Tartışmaları”. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 1/ (2015), 13-25.
- Toprak, Serap - Öztürk, Ahmet. “Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)”. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/16 (Mart 2019), 1075-1096.
- Toynbee, Arnold J. *1920'lerde Türkiye-Hilâfet'in İlgası*. çev. Hasan Aktaş. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.
- Turgut, Ceren Altunbeğ. *Ortadoğu Ve Filistin (1920-1949)*. Ankara: Hacettepe Ün.v., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015.
- Tür, Özlem. “Türkiye ve Filistin-1908-1948: Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 62/01 (01 Ocak 2007), 223-251. https://doi.org/10.1501/SBF-der_0000002015
- Türker, Hasan. “Basında 'Hanedan-ı Hilafet' Tartışmaları ve Hilafetin Kaldırılması”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/8 (1998), 67-92.
- Türkoğlu, İsmail. “Müslüman Kongreleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/96-98. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uçan, Lâle. *Son Halife Abdülmecid Efendi'nin Hayatı – Şehzadelik, Velihtlik ve Halifelik Yılları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ümmü'l-Kurâ, 19 Zilhicce 1344/29 Yunye 1926, 24; 2/67, 2; 2/70, 3; 2/75, 1-3; 2/76, 2-3; 2/77, 2; 2/78, 2-4; 2/79, 2-4; 2/80, 2-3; 2/81, 1-2, 4; 2/82, 3; 2/83, 1-4; 2/87, 3.
- Vehbe, Hafız. *Cezîretü'l-Arab fi'l-karni'l-İşrîn*. Lecnetü't-te'lif ve't-tercüme ve'n-neşr, 1935.
- Yablonskaya, N. V. - Dzhelilova, L. Sh. “Asri Musulmanliq (1924-1927)”. *The First Muslim Journal of Crimea, Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta* 21/2 (2019), 565-573.
- Yavuz, Hulusi. “Abdülaziz b. Suûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/194-195. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yaylagül, Gamze. “Halifeliğin Kaldırılmasının Hindistan Müslümanlarına ve Türk Basınına Yansımaları”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (30 Haziran 2020), 103-114.
- Yıldırım, Sema - Zeynel, Behçet Kemal. *TBMM Albümü : 1920-2010*. Ankara, 2010.
- Yusupov, Ferit. “Musa Carullah Bigiyev: Hayatı ve Faaliyet Sahifeleri”. *Uluslararası Türk Dünyasını Aydınlatanlar Sempozyumu 2012*. 152-157. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013.
- Zavâhirî, Fahreddin el-Ahmedî. *es-Siyâse ve'l-ezher min müzekkirâti Şeyhi'l-islâm ez-Zavâhirî*. Mısır: Mabaatü'l-İtimâd, 1945.

- الديوان الأخليلية، ليلى. "وذي حاجة قلنا له لا تبح بها - ليلى الأخليلية". الديوان net/poem72117.html. Erişim 09 Mart 2022. <https://www.aldiwan.net/poem72117.html>
- Nisan حافظ وهبة رجل التعليم والدبلوماسية، ٢٠٠٧، "Hâfız Vehbe: racülüt-ta'fîm ve'd-diplomasiiye", مجلة اقرا 2019. <https://iqraa.albiladdaily.com/2019/04/20/حافظ-وهبة-رجل-التعليم-والدبلوماسية/>
- İkdâm. "Mısır ve Mekke Kongreleri Hakkında Malumat" (05 Mayıs 1344).
- HKEMBL. "Mustafa Edip Servet Tör | Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyük Locası". Erişim 09 Mart 2022. <https://www.mason.org.tr/mustafa-edip-servet-tor>
- "Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef". Ankara, 2002.
- "Resmî Ceride, 29 Receb 1342 / 6 Mart 1340, 63". Erişim 10 Mart 2022. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/63.pdf>. Erişim 10 Mart 2022.
- "إستعراضُ لكتاب «أَيَّامُ فَلَسْطِينِيَّة» للمرحوم الدكتور «تميم منصور» // بقلم: الدكتور حاتم جوعيه- تقارير دراسات- العرب أمجاد العرب". Erişim 09 Mart 2022. <http://www.amgadarab.com/index.php?todo=view&cat=20&id=00043881>
- "٧٠" إمارة منطقة مكة المكرمة، Mart 2022. Erişim 07 Mart 2022. <https://www.makkah.gov.sa/ar/page/bahra>
- "الحركة الكشفية في فلسطين | مركز المعلومات الوطني الفلسطيني". Erişim 09 Mart 2022. https://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=9207
- "جريدة الرياض. "حافظ وهبة.. أول سفير للمملكة في بريطانيا". Erişim 09 Mart 2022. <http://www.alriyadh.com/1023500>
- ٦٠ "عوني عبد الهادي". Ekim 2019. Erişim 09 Mart 2022. <https://syrmh.com/2019/10/06/عوني-عبد-الهادي/>
- "جريدة الدستور الأردنية. "من الرعيل الأول .. عوني عبد الهادي : المجاهد العربي الكبير". Erişim 09 Mart 2022. <https://www.addustour.com/articles/658779?s=17c9d1b5ff3e4c26f09fc2e1f4c8e776>

